

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ПРАВОВЕДЕНИЕ

JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
JURISPRUDENCE

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 2 (37)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:

Журнал "Вестник Ереванского университета. Правоведение" выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала «Вестник Ереванского университета».

Three issues of "Journal of Yerevan University. Jurisprudence" are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of "Journal of Yerevan University" published in 1967-2009.

Խմբագրական խորհուրդ.

Գլխավոր խմբագիր՝ **Գանիելյան Գևորգ** (հ.գ.դ., պրոֆ.)

Անտոնյան Յուրի (Մոսկվա, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Ավագյան Սուրեն** (Մոսկվա, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Գևորգյան Կարեն** (հ.գ.թ.), **Դյուրան Բեռնարդ** (Մոնպելյե, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Խարրիևա Տալիա** (Մոսկվա, հ.գ.դ., պրոֆ., ՌԴ ԳԱ ակադեմիկոս), **Կուրի Հելմուտ** (Ֆրայբուրգ, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Հարությունյան Գագիկ** (հ.գ.դ., պրոֆ.), **Հովհաննիսյան Վահե** (հ.գ.դ., պրոֆ.), **Դազինյան Գագիկ** (հ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս), **Մարգարյան Աննա** (հ.գ.դ., պրոֆ.)

Редакционная коллегия:

Главный редактор: **Даниелян Геворг** (д.юр.н., проф.)

Авакян Сурен (Москва, д.юр.н., проф.), **Антонян Юрий** (Москва, д.юр.н., проф.), **Арутюнян Гагик** (д.юр.н., проф.), **Геворкян Карен** (к.юр.н.), **Дюран Бернард** (Монпелье, д.юр.н., проф.), **Казинян Гагик** (д.юр.н., проф., академик НАН РА), **Кури Хельмут** (Фрайбург, д.юр.н., проф.), **Маргарян Анна** (д.юр.н., проф.), **Оганнисян Ваге** (д.юр.н., проф.), **Хабриева Талия** (Москва, д.юр.н., проф., академик РАН)

Editorial Board:

Editor-in-chief: **Danielyan Gevorg** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Antonyan Yuri (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Avagyan Suren** (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Duran Bernard** (Montpellier, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Gevorgyan Karen** (PhD in Legal Sciences), **Ghazinyan Gagik** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor, Academician of NAS RA), **Harutyunyan Gagik** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Hovhannisyanyan Vahe** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Khabrieva Talia** (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor, Academician of RAS), **Kury Helmut** (Freiburg, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Margaryan Anna** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

THE RIGHT TO ENGAGE IN POLITICAL ACTIVITY

GEVORG DANIELYAN

In this article the author examines the evolution of «political activity», adjacent terms of it (“politics”, “political resistance”, “political neutrality”, ect.), the content of their legal basis, which are causing widely disagreement nowadays, and a number of conclusions and recommendations were presented, which are aimed at the complex solution of the mentioned problems.

The relevance of the topic is dictated as well regarded to some gaps about the above mentioned terms in international legal documents and experience. Particularly, a material of research was the following questions: What are the reasons for the provided restrictions? Why are they needed? While, there is not enough reference to the issues regarding the concrete components of such restrictions.

In the framework of the scientific research it was, as possible, completely analyzed the legal basis of the terms, they were combined with the constitutional regulations and was discovered the legal content of each of them, the limits of the application, the features of the legal restrictions, due to the status of the subjects etc.

The research is aimed to solve two problems: a) in case of obvious gaps in legislation regarded to above mentioned terms, to propose possibly acceptable solutions in practice b) to clearly outline the main directions of the domestic law, that are needed to be improved.

Key words: *politics, political activity, political resistance, political neutrality, depoliticization, party, judicial branch, President of the Republic*

In line with geopolitical developments, there are inevitably clear tendencies to engage in political activity, to review the limitations of political neutrality. Reputable and well-known but politically neutral public servants inevitably accept the fact that, along with the introduction of electronic communication systems, it is not so much the materials on narrow professional jobs that are widely recognized than the more politically oriented speeches and information in general. On the other hand, the same public servants, being deprived of the opportunity to adequately respond to the unfair targeting of political forces, are trying to resort to alternative tools, but inevitably face the prohibition of unclear political neutrality, and the absence of legal certainty in this area make worsens the general state of the normal functioning of the government system. I think we're dealing with completely new manifestations of the clash of democracy and bureaucracy, which, perhaps, lead to the vulnerability of the principles of democracy. In this regard, the German theorist of the foundations of government, the philosopher Max Weber noted: "In fact, democracy needs the support

of the bureaucracy, at least in the formal sphere, whereas the bureaucracy does not need democracy"¹.

The boundaries and grounds of the principle of political neutrality concerning judges are also being significantly revised in all countries that to join the party does not consider a ban for judges. At the same time, there is activity among the judges, as the latter more often try to resist the illegal reactions of the political forces in their opinion, and therefore, by all possible means, including in the plane of scientific research, they are trying to justify the need to set guarantees of their most relaxed activities in relations with other branches of government². Of course, the forces that have recently come to power in different countries, which do not have minimal experience in politics and statehood, do not particularly refrain from the attractiveness of using purely political actions in their relations with the judicial authorities.

To a large extent, I tend to explain these developments mainly by the modernization of the institution of accountability of the courts. Of course, this institute is an extremely important initiative in terms of guaranteeing the right to a fair trial and the fight against corruption in the judicial system, but we can't ignore that any influence inevitably leads to a certain reaction. Moreover, at least this reaction is not currently systematic and necessarily regulated, resulting in diverse interpretation situations, even disputes with mutual accusations, and so on.

However, the principle of depoliticization, on the one hand, contributes to the elimination of illegal influences on political processes through abuse of official position, and on the other hand, deprives the potential of well-required political and professional experience officials of an important opportunity to serve the public interest. Thus, this principle is distinguished by dual, often contradictory qualities, the need for harmonization of which has gained extremely relevant significance. At the same time, the attitude of the political forces towards this sector isn't united: the ruling political force tends to use the services of public officials limited by the principle of depoliticization in hidden ways while taking into account the same fact, opposition political forces seek to identify such manifestations and, if possible, exclude cooperation³.

It is difficult not to agree with the authors who argue that the principle of depoliticization should not be an obstacle to the involvement of the best and most experienced specialists in the process of finding fundamental solutions to the political issues⁴.

¹ See **Weber M.**, (1947), *The Theory of Social and Economic Organization* (New York: Oxford University Press), p. 341.

² See **C. Pollitt & G. Bouckaert**, *Public Management Reform: A Comparative Analysis*, 2000, p. 24-25.

³ See **Simon Baddeley and Kim James**, *From Political Neutrality to Political Wisdom, Politics* (1987)7(2), 30, p. 39.

⁴ See **Simon Baddeley, Sand James, K.**, (1987)18(1), "Owl, Fox, Donkey or Sheep: Political Skills for Managers", *Management Education and Development*, p. 15.

The study of international experience, as well as domestic law-making and law-enforcement activities, shows that this unacceptable situation was also facilitated by the fact that, in parallel with the lack of legal certainty, national legislation has gradually expanded the range of instruments of influence of political forces concerning truly independent and autonomous public officials, in particular, mechanisms for the appointment and election of prosecutors, judges and other officials have been introduced, which have made it clear that there is an opportunity to abuse the ruling political power. In essence, prevention of abuses would be possible if reliable structures and procedures for the separation and balance of powers were introduced under the same national legislation; whereas the ruling political forces don't show the necessary restraint to limit unacceptable influences. Unfortunately, in some cases, the opposite tendency is observed, when the ruling political forces give preference to the practice of making the judicial authority, the prosecutor's system, and law enforcement agencies as controlled as possible. In addition, these aspirations are masked by various legitimate explanations, such as the effectiveness of the fight against corruption, but as a result, the organizational and legal bases necessary for the normal functioning of the state system are further disrupted.

Legislation often uses terms that cause serious legal consequences, that even the approximate definition is simply absent. As a rule, the general perception in practical terms is that they are well-known terms that correspond to the principle of certainty of the legal regulation to the necessary extent, so there is no need to further discover their content.

Of course, many terms do not need to be clarified or interpreted in terms of content, they have been used in this or that branch of science in their universal meaning, in the sense presented by the rules of the purely explanatory dictionary. However, this doesn't apply at all to the term's everyday meaning which is not only universal, and it is accompanied by various interpretations, but also does not correspond to their professional perceptions. And from this perspective, the term "politics" is not an exception at all, which is evidenced by the existence of practically contradictory positions on the content of this term used in the legislation. In addition, it is not only about public criticism of this or that organization, a state body, or official, but also about the validity of terminating the powers of officials and imposing sanctions of other nature in some cases. Unfortunately, from the domestic law enforcement perspective, it is practically impossible to resort to a comprehensive analysis, as it is limited to public appeals containing accusations of circumventing the prohibition of political restraint of certain officials or public figures⁵ (for example religious figures), or

⁵ See, for example, the deputy of the National Assembly Maria Karapetyan on the alleged political statements of human rights defender Arman Tatoyan (<https://www.youtube.com/watch?v=ppDI12krc8w>), or Secretary of the Security Council Armen Grigoryan (<https://www.youtube.com/watch?v=ppDI12krc8w>) in the same way. The deputy of the National Assembly Artur Hovhannisyan claimed that the Chairman of the Supreme Judicial Council Ruben Vardazaryan voiced statements of a political nature (<https://www.azatyun.am/a/31131307.html>), etc..

visible compulsion to write a statement on the release of civil servants⁶.

Moreover, in the conditions of complete absence of legal certainty, guarantees of the independence of judges become especially vulnerable, since even the statements made by them to protect their rights and legitimate interests for various reasons are often perceived as violations of political restraint or political neutrality, with all the negative consequences that follow from this.

The term "policy", not only in general but also in the legal aspect, cannot be unambiguously defined precisely for the reason that it is used in practice, as well as by legislation in different senses.

More commonly, it is most common when politics is defined as public administration, especially in the sense of elaborating and implementing internal and foreign policies by the government, or when it is interpreted as a political party activity with all its components. It should be noted that all possible manifestations of the term "politics" are comprehensively reflected in Bagrat Aghayan's "Explanatory Dictionary of Modern Armenian". "Politics, 1. The activity of the state power, party, or public group (class) in the field of domestic governance and foreign relations, is characterized by the class interests of that state (party, class). 2. The general political direction and nature of the solution of issues related to internal and external relations. 3. The general direction and nature of one's activity, mannerism, practice, behavior. 4. Political activity⁷". As we see, politics in different senses, particularly as a function of governance and as a purely political party activity, is also typical of general explanatory dictionaries. This, perhaps, makes it possible to adequately outline the content of the "policy" and related terms and to specify the rules of conduct accompanied by those terms.

One important observation in the context of international experience, concerning the principle of depoliticization, in the sources of public law of Western European countries, is limited mainly to the use of the term "political neutrality" and the term "political restraint" is rarely used⁸. Moreover, the definition of the term "political neutrality" is so broad that it also includes the components of the term "political restraint". From a law enforcement point of view, we think it is more acceptable to be satisfied with only "political neutrality", as it is significantly closer to "political restraint" in terms of content and the use of both terms creates unnecessary complications in practice at the same time, especially since not only with legislation but also in the works of domestic researchers, their

⁶ In this case, we consider the argument "presumptive", since it is based only on numerous assurances reflected in the press. Moreover, in some cases, such statements were also made by numerous civil servants who submitted applications for release from service.

⁷ See Eduard Bagrat Aghayan, "Explanatory Dictionary of Modern Armenian", "Hayastan" Publishing House, Yerevan, 1976, p. 1545.

⁸ See, for example, **Simon Baddeley and Kim James**, "From political neutrality to political wisdom, Politics" (1987)7(2), 30, p. 35-36. **Richard Y. Schauffler**, "Judicial accountability in the US state courts Measuring court performances" Utrecht law Review, published by Igitur, p. 112-113, judicial restraint, judicial restraint – Britannica online Encyclopedia, p. 3, etc.

clear definition is not given and it is inappropriate to reflect on it, which we will address below.

In this article, considering the purpose of the research, we do not consider it expedient to address the evolution of the term "politics" in a comprehensive way, as the issue is mostly related to the perception of this term in our time. The roots of politics, as a rule, are connected with the political thought of the cities of ancient Greece. In particular, the English Hellenist Moses Finlay noted that politics is a less common activity in the demodernist world, and it has mostly Greek origin, as a result of which the latter separated the Greeks from all⁹. By the way, in his famous monograph "Politics"¹⁰, Aristotle understood that term with an obvious wide interpretation, including not only the policy of the state but also questions such as the problems of the family as a cell of the state, slavery, citizenship, the definition of the state, etc.

Above, we have already addressed the problem that the term "politics" is accompanied by several related terms in the legislation, each aimed at defining a rule of independent conduct on its own. In general, when applying restrictions to officials and other public figures, the following terms are most widely used: "politics", "political activity", "political restraint" and "political neutrality". Moreover, in practice, the problem becomes more complicated when it is necessary to distinguish from each other essentially almost identical terms (for example, "political restraint" or "political neutrality", etc.) and thus accurately qualify the act of the official.

From the perspective of providing the complexity of the research within the framework of the selected topic, we also need to fully reveal the essence of the principle of depoliticization. The problem is that this principle has two meanings: this principle prevents the political system from the possible illegal influence of influential officials elected or appointed by the ruling political force, on the other hand, it guarantees the independent, free activity of such officials, whose status is purely professional, has nothing to do with political processes and political positions. In other words, the reasonable application of the principle of depoliticization does not restrict the activities of public servants with special status, but makes it more unfettered and contributes to the necessary independence from political forces. On the other hand, when the mentioned principle is manifested with certain violations, then these public servants from various aspirations to be loyal to the ruling political force, which some authors even consider as "slavery"¹¹. Political forces should not take advantage of the lack of legal certainty, try to unjustly limit the criticism voiced by public servants, accuse the Armenian Apostolic Holy Church of circumventing the principle of

⁹ See *L'invention de la politique*, Flammarion, 1985, p. 89.

¹⁰ See Aristotle "Politics", translated by S.A. Zhebeleva, works in 4 volumes, T, 4, Thought, 1983, p. 376-644. Available at the following link: <https://www.litres.ru/aristotel/politika-18979153/chitat-onlayn/>.

¹¹ See **Simon Baddeley and Kim James**, "From political neutrality to political wisdom", *Politics* (1987)7(2), 30, p. 37.

depoliticization, etc.

Additionally, the problem of preventing these and other unacceptable phenomena due to the absence of legal certainty also emphasizes the relevance of this research.

The analysis of the legal basis of the term "politics" and other related terms shows that not only each term should have different content from others, but the same term can be used with several meanings that are quite different from each other. In terms of identifying the meaning of the term, several factors play a key role: the nature and origin of the legal relationship, the status of the subject, the real motives of expression or action, the specifics of the legal grounds of restriction, etc. This is a very important problem because it refers to the establishment of rules of conduct accompanied by these terms, for the violation of which there are serious legal consequences.

To identify the term "politics" from a legal perspective, it is inevitably necessary to refer to its more common general meanings, since more or less they contain legal components. It should be noted that in the professional literature we can often find the interpretations of the term "political activity", but their comprehensive analysis shows that as a result, the problem of certainty is not solved, since the definitions equally use terms and concepts that need additional clarification, such as: "political relations", "political system", "political interests", "depoliticization", etc. In particular, when political activity is interpreted as a process aimed at forming political relations, it is inevitably necessary to address the question of what political relations are, in what sense are they viewed in the context of this or that expression?

Now let's look at the legal basis for the terms mentioned above and as a result of systematic analysis, let's try to identify their exact legal meaning and limits of application. I think that is limited to certain articles, it is impossible to fully identify the content of the norms enshrined in them if we do not consider them in the context of more general legal regulations.

So, at first, according to part 3 of Article 8 of the Constitution, in the context of the formation and expression of the political will of the people, it is exclusively emphasized the role of political parties. Of course, political will does not directly outline the boundaries and ways of political activity, but the mentioned norm has an initial meaning in the sense that the domestic legal system, also the Constitution, links political will with the political activities, which one of the most important components of the political system and suggests that political will is directly perceived as the target of a key activity of a political party with legitimate expectations in the process of forming public power. Electoral legislation retains the main role of the parties themselves in the elections of both national and local self-government bodies elections, as a result of which the term "party" is often considered as a synonym for the term "politics" and therefore the term "political activity" is mainly associated directly

with parties or some other concerning the party, with activities carried out following its interests or with the position "against".

The fact that membership in a political party is not at all by no means a necessary restriction for all non-political officials comes from the regulations of Article 46 of the Constitution, according to which only judges, prosecutors, and investigators cannot be members of the political party. The President of the Republic (part 5 of Article 124 of the Constitution) may not be a member of the political party during the exercise of his / her powers. In the case of the Human Rights Defender, members of the Central Electoral Commission, members of the Television and Radio Commission, members of the Audit Chamber, and members of the Board and Chairman of the Central Bank, the Constitution has been given preference to a wider range of restrictions. The latter, during the exercise of their powers, may not be members of any political party or engage in political activity in any other way. They must exercise political restraint in public speeches (Part 3 of Article 193 of the Constitution, part 5 of Article 195, part 5 of Article 197, part 5 of Article 199, and part 4 of Article 201).

Meanwhile, the introduction of a ban on party membership for employees of the Armed Forces, national security, police, and other paramilitary bodies left the Constitution at the discretion of the legislator. At the same time, the legislation currently prohibits membership in the political party in respect of these public servants.

It should be added that concerning judges, the Constitution was limited only to defining a ban on political activity (part 7 of Article 164 of the Constitution), although the constitutional law "Judicial Code of the Republic of Armenia" enshrines this restriction in a wider scope: "A judge may not be a member or a founder of any political party, hold a position in a political party, deliver speeches on behalf of the political party or otherwise engage in political activities. In public speeches and any other circumstances, a judge must exercise political restraint and neutrality" (part 1 of Article 4). The same rule of law also contains part 5 of Article 4 of the Constitutional Law " On the Constitutional Court". At the same time, in our opinion, such legislative regulation is problematic, because the Constitution only provides that details about the status of judges are defined by the law on the Constitutional Court and the Judicial Code, that is, it refers exclusively to details and not to establishing completely new rules of conduct. The mentioned legal regulation can be perceived as a record of the fact that the legislator does not restrict "engaging in political activity" from "political restraint" and "political neutrality", therefore the starting point is that in the present case political restraint and political neutrality are components of political activity. On the other hand, this kind of approach is problematic, because the content of constitutional norms concerning other officials shows that the Constitution separates political activity from political restraint and political neutrality and enshrines them as independent rules of

conduct.

Before we discover the content of the ban on engaging in political activities, note that the selection of the framework for the use of the ban is not considered so uniform. In particular, it is unclear for what reasons, for example, the Chairman of the Central Bank or members of the board of directors were prohibited from engaging in political activity when the Constitution considered it possible for employees of the most problematic part - the Armed Forces, National Security, police and other militarized bodies to leave this restriction at the discretion of Parliament.

However, a comprehensive analysis of the constitutional norms allows presenting systematically the two different meanings of the term "politics" and the expressions formed by it:

(1)First, the term "politics" is used exclusively in the sense of the function of the state, therefore, referring to the entire combination of the functions of the state, such as "public policy" (Articles 11 and 86), as well as activities in specific areas, such as "policy aimed at preserving the Armenian identity", "foreign policy," "domestic policy", "economic and financial policy", "territorial policy", "monetary policy", etc. (Articles 13, 19, 132, 146, 154).

When the term "politics" is enshrined as the main function of the state, it cannot be identical to the components of that term that characterize subjective concepts of public authority; In particular, it has nothing in common with the formation of political will, power, and attitudes toward political parties,

(2)Finally, the next, more problematic meaning of the term "politics" is already connected with the restriction of the specific behavior of certain officials. In particular, the ban on political activity with a number of its components, especially political restraint and the ban on party membership, is fixed. At the same time, although the "prohibition of political activity" is presented separately from the "political restraint", the substantive analysis indicates that in this case, they are interacting as a whole and part.

The basis for this conclusion is that "political restraint" in the same norm simply follows the "prohibition of political activity" and may be viewed as a private case of the ban. This conclusion is also indicated by the fact that in detailing the "prohibition of political activity" by constitutional and current laws imposes restrictions such as "political restraint," "political neutrality," and so on.

Thus, the subject of this study is the meaning of the term "politics" from the point of view of constitutional and legal regulation, according to which officials with a certain status are prohibited from engaging in specific political activities. And since the clear and exhaustive definition of this term is not given by any legislative norm, we consider it a problem, based on the above-mentioned legal regulations, to outline frameworks of the latter as clearly as possible.

First of all, it is necessary to accept the fundamental approach that political activity is mostly connected with political party activity since it is the parties that

are called not only to form the political will of the people, but also to express it. Moreover, the whole process of forming the constitutional bodies, especially the legislative and executive bodies of the authorities, is interconnected with the political activity of the parties. Perhaps, this is due to the constitutional regulation that prohibits members of the party for judges, prosecutors, and investigators and for employees of the armed forces, national security, police, and other militarized bodies, the authority to impose restrictions on the right to join the party is left to the discretion of the legislature. In other words, party activity itself is considered an independent component of political activity.

From this perspective, the starting point of the Constitution is that in the case of certain officials of the constitutional bodies envisaged by the Constitution, the prohibition on engaging in political activity was unconditionally accompanied by a ban on membership in any party.

It does not follow at all from the fact that political activity and the activity relates to the membership of the political party are entirely the same, and anyone who is not a member of the political party is principally deprived of the actual opportunity to engage directly in political activity. You can engage in political activities, not being a member of a party, but from this perspective, it is necessary to specify what kind of activity can be considered political, or for example, what kind of statement can be qualified as a violation of political restraint or a ban on political neutrality, etc.

Although the absence of party membership does not itself preclude political activity, however, apart from party membership, common and public activities, cannot be considered political if it has anything to do with the components of party activities and other similar issues within it. We think this is a reservation that has an initial value, for in the opposite case, whether any prideful criticism of public authority formed by a very personalized or specific political force can be qualified a priori as a violation of the prohibition of political restraint, which, unfortunately, we see in practice.

Additionally, it is impossible to distinguish between clearly shaped and consistently implemented positions on the framework of the relationship between other institutions concerning the activities of the parties, especially concerning public organizations. So on February 26, 1991, a law entitled "On Public-Political Organizations" was adopted, according to which public organizations were unfairly and unnecessary identified public organizations with political parties, structures that are completely different subjects of law in their essence and status. The main idea of this law was only to exclude the formation of governing bodies of parties operating in Armenia outside Armenia. This was a legitimate goal in itself, although to a greater extent it pursued the goal of weakening the ARF Dashnaktsutyun party, which has an oppositional position against the ruling party, and, if necessary, suspending its activities, which happened later. According to the law "On Public Organizations", adopted on Octo-

ber 22, 1996, it was only prohibited the participation of parties in the activities of youth NGOs (part 4 of Article 5), in other words, parties could freely participate in the activities of other public organizations. “The Law on Non-Governmental Organizations”, adopted on December 4, 2001, was prohibited to pursue a political goal (part 1 of Article 3), which means that a public organization, for example, could not express its support to this or that political force, etc. It should be noted that this restriction has already been removed on December 16, 2016, by the current law "On Public Organizations".

Within the framework of the topic of research, we also consider it important to refer to the approaches common in practice, according to which spiritual servants are also obliged to refrain from political activity and observe the principle of depoliticization. This position applies when it comes mostly to spiritual servants of the Armenian Apostolic Holy Church. This wrong position is usually due to the misunderstanding of the provision of Article 17 of the Constitution, according to which religious organizations are separate from the state. We consider this approach unreasonable, for the following reasons. Firstly, the Armenian Apostolic Holy Church is not considered a religious organization in the sense defined in article 17 of the Constitution, as article 18 is enshrined that the Republic of Armenia recognizes the exclusive mission of the Armenian Apostolic Holy Church as a national church in the spiritual life of the Armenian people, in the development of their national culture and the preservation of national identity, and on that basis, the relations between the state and the Armenian Apostolic Holy Church may be regulated by law. It follows that the principle of separation of religious organizations and the state can not operate entirely when it comes to the Armenian Apostolic Holy Church. Additionally, there is no legal basis that would directly prohibit the political activity of spiritual servants or obliges the latter to maintain other components of the principle of depoliticization. In particular, the Constitutional law "On Political Parties" establishes only the following restriction: donations to political parties from religious organizations and organizations with their participation are not allowed (paragraph 1 of part 4 of Article 24).

Thus, from a purely legal point of view, the principle of depoliticization does not apply to caring spiritual servants, therefore we do not see the need to concern the legitimacy of purely abstract perceptions and purely emotional judgments. At the same time, there is another problem from the point of view of religious doctrine, for an adequate perception of which it should be compared with the mission enshrined in article 18 of the Constitution. Of course, the Armenian Church has never shown any noticeable activity towards political processes, which, we think, is dictated not only by the idea of implementing the mission provided by the Constitution but also by the nature of purely Christian doctrine.: a spiritual servant cannot have any personal expectation from political forces, cannot serve the interests of the latter or target them. The Armenian

Church responds and reacts only to the events that, in their essence, are crucial in terms of the protection of religion, the national interests, and the values of the country.

Let us systematically refer to the criteria that will enable us to determine in which case any activity, public statement, or attitude can be qualified as a violation of the prohibition of political activity, political restraint, or neutrality:

- political activity is not limited only to political party activities, especially by the party membership. Immediately, political activity can also be carried out outside the frameworks of political party activity, moreover, it can be both legal and illegal. The ban on political party membership does not itself preclude political activity, but in the event of such a ban, the official is not governed by any political force, but by national interests. Thus, according to part 5 of Article 124 of the Constitution, in the course of exercising his or her powers, the President of the Republic may not hold membership in any political party and according to part 3 of Article 123, In the course of exercising his or her powers, the President of the Republic shall be impartial and shall be guided exclusively by state-wide and nation-wide interests. Moreover, according to part 2 of Article 5 of the Law "On Public Service", the President of the Republic is a state political official,

- criticism of the authorities can be considered political only if it is confirmed that it pursued the goal of supporting or targeting any political force or party,

- assessment of political forces should be related in terms of their relationship with the authorities, and it's not essential the main motive for the behavior is personal expectations or subjective perceptions,

- judges are not empowered in any way to interconnect political processes with the circumstances of specific cases in their proceedings; they may refer to political processes only to the extent that they directly concern the judiciary and come from the need to preserve their independence,

- to qualify any behavior as political, it is necessary to refer to the behavior of political forces, in particular. If the behavior with certain political components is dictated not by purely subjective perceptions of a purely political force, but by the intention of maintaining its reputation, then it cannot be qualified as political,

- the criteria of depoliticization are not the same for all officials who are obliged to refrain from political activity, in particular, this is dictated by specific criteria: a) the need to protect their legitimate interests with legitimate ways; b) with the requirement to be guided by state and national interests; c) the behavior of political forces towards them or their system, etc.

Thus, it is possible to engage in politics on legitimate grounds and without having to make any statement or activity act concerning any political force. In this case, it is simply necessary that the attitude, positions, and all activities,

regardless of which political force they belong to, be dictated exclusively by state and national interests.

On the other hand, in all cases when an official, for example, such as judges, are not political officials, they are not authorized to engage in political activity, even in the pursuit of state and national interests.

Thus, any public activity, statement, or any other form of expression can be qualified only if the following political conditions exist: it is aimed at taking a public position on the advantages or disadvantages of any political force in the context of a direct or indirect assessment of the current political power, or support or facilitating the activities of any political force for the same reason, and they are not dictated by the motive of protecting their legitimate interests.

At the same time, all these questions can have complete, comprehensive answers only if in each specific situation we equally take into account the motives, the status of the official, the attitude of the political forces, etc.

The above mentioned also makes it possible to distinguish between the concepts of "political activity", "political restraint" and "political neutrality".

In particular, "political activity" implies an activity accompanied by the above-mentioned preconditions, which is directly related to either supporting a political force or lowering its rating, due to the political expectations of the person. Expectation may be expressed in various ways, both for participating in party activity and by expecting the support of political power.

The terms "political restraint" and "political neutrality" are almost identical in content. In general, perhaps, the fact that the latter can in no way relate to the above interpretation of the political activity. We think the legislator did not pay much attention to fixing the content of these terms in a more certain way, therefore, as a rule, he was satisfied with the general term "violation of the principle of depoliticization" (for example, part 3 of Article 4 of the Constitutional Law of the Republic of Armenia "Judicial Code of the Republic of Armenia"). We think that the concept of "violation of the principle of depoliticization " is not so justified, as it has obvious universal content and can equally be applied to all three restrictions, including political activity.

Referring to the peculiarities, in the case of "political restraint" we can emphasize the expressions in line with the above-mentioned preconditions, and in the case of "political neutrality", refrain from activities. For example, a violation of the prohibition on "political restraint" may be considered an expression uttered by a judge in which the latter, in the course of professional discussions, criticizing the draft of a legal act, associated its alleged disadvantages with the ideas of the author political force. An example of "political neutrality" may be that the prosecutor de facto initiates political persecution against representatives of any political force, outwardly denying the true motives of such selective behavior.

Of course, from the point of view of political party membership, imposing

bans on certain officials are incapable of serving the purpose of political neutrality and restraint. Finally, prosecutors and other officials of law enforcement agencies, etc, can serve the political ruling force not openly, including membership of a particular political party, but in numerous hidden ways, up to deliberately explicit criminal prosecutions against oppositions.

At the same time, it should be noted that in all legal systems where the term "political restraint" is absent, the latter can be fully included in its content with the concept of "political neutrality".

Above, we have already touched upon the legal basis of judges' political neutrality and the most significant issues of their improvement. At the same time, we consider it appropriate to note that in the context of the independence of the judicial authority, there are some nuances related to the depoliticization of judges. The problem is that in the case of judges, the dual nature of this principle manifests itself more acutely, in particular, the judge, trying to protect himself from unjustified criticism or unlawful statements addressed to him by other branches of power, is obliged to demonstrate behavior so that he does not embarrass himself of the opportunity to exercise full justice in specific cases, does not unnecessarily create grounds for recusal or self-recusal, etc.

Of course, from the point of view of the mentioned problem, a priority is put forward to the other branches of power, the latter is obliged to refrain from unlawful behavior when making expressions about judicial authority. "It is irresponsible when politicians make unbalanced critical comments and this causes a serious problem, because public belief and trust in the judicial authority may be violated unwittingly or intentionally. Such behavior is an encroachment on the Constitution of a democratic state, as well as an encroachment on the legitimacy of another branch of power. Such behavior also violates international standards"¹².

The Advisory Council of European Judges has qualified the participation of judges in political activities as the most serious issue. "Of course, judges are also citizens and should have the right to exercise their political rights, which are enjoyed by all citizens. However, because of the right to a fair trial and legitimate public expectations, judges should limit their impressions of engaging in public political activities"¹³.

In general, we think that responding to the criticism of other branches of power by circumventing the above preconditions, with its positive aspects, is very problematic, since it is fraught with a decrease in public confidence in the judicial system.

It should be noted that in public perceptions, judges are not considered

¹² See "The position and relationship of the judicial authority in a democratic society with other branches of power", paragraph 52 of the opinion of the Advisory Council of European Judges No. 18 (2015).

¹³ See "The professional conduct of judges, in particular, ethics, incompatible behavior with the position of judge, principles, and rules for the principles of impartiality", 30th paragraph 3 (2002) of the opinion of the Advisory Council of European Judges.

suitable subjects for political debates, in addition, they can not reveal specific cases that are just debatable, but not subject to the publication from the point of view of discussion, to announce subjective assessments, etc. Additionally, the political authorities initially have incomparably large human and technical resources to spread their positions, eventually, they can use the tribunes of the parliament and other state bodies, whereas the response of judges cannot include such broad frameworks. It does not follow that the judges should refrain from reacting to the unacceptable behavior of the political authorities at all, it is simply advisable to act with more reasonable and effective mechanisms. In particular, it will be more reasonable if that responsibility directly assumes the Supreme Judicial Council, which has the appropriate potential, not to be satisfied with merely conducting disciplinary proceedings on the statements of a judge trying to protect his interests.

It should be added that the requirement of political neutrality of judges operates almost to the same standards, while the national legislation of individual countries does not prohibit membership in a political party as well as participation in public debates. Thus, referring to the mentioned situation, the Advisory Council of European Judges stated: "... It is necessary to maintain a balance between freedom of expression and the requirement of the neutrality of judges. Although the membership of judges in a political party and their participation in public debates on key issues cannot be prohibited, it is necessary for them to refrain at least the political activities that may question their independence or jeopardize the circumstances of impartiality"¹⁴.

Thus, devoting the final part of the study to a more relevant and urgent problem, the limits of political restraint and neutrality of judges, we consider it necessary to state that the judicial authority is deprived of material and legal opportunities to respond adequately to other branches of power, therefore, effective restrictions and higher requirements for responsibility should also be established for these branches of government, to exclude, if possible, the desire to abuse these opportunities. Practical life shows that political leaders unfairly address the judicial authority not only by purely critical but also with clearly obvious offensive speeches, including calls to blocking the buildings of the courts, so our observation is also based on the perspective of events in practical life.

The concern, at least, is the relatively passive involvement of judges not only in the legislative process but also in the discussion of draft legislation directly related to the judicial authority. In this area, however, judges have an incomparably broad right to express their opinions and to participate fully in the debates. In this case, the problem is not only the lack of necessary traditions but also the lack of appropriate organizational and legal tools.

Summarizing the positions on the issues related to the prohibition of

¹⁴ See "The professional conduct of judges, in particular, ethics, incompatible behavior with the position of judge, principles, and rules for the principles of impartiality", 33 paragraph 3 (2002) of the opinion of the Advisory Council of European Judges.

political activity, particularly based on the reservations we have reflected, we find it advisable to accept it, that restrictions, in general, in the use of judicial regulations, should be adopted that political neutrality does not intrinsically imply an obligation to abstain from any political behavior unconditionally. Anyway, to avoid unnecessary disagreements, as a result of preventing unfair harassment on officials and ensuring a more predictable and high-quality public service, is to have legislation consonant with the principles of certainty, which is what our conclusions are aimed at.

In the case of legal imperfection and a vulnerable political and legal culture, we can have an unacceptable situation where simply any criticism of the authorities is merely qualified as a circumvention of political neutrality or restraint, with all the unacceptable consequences that follow from this, and the implementation of political persecution is ignored.

ԳԵՎՈՐԳ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ – Քաղաքական գործունեությամբ զբաղվելու արգելքը – Հռոկվածում հեղինակը հետազոտում է «քաղաքականություն», «քաղաքական գործունեություն», «քաղաքական չեզոքություն» և այլ եզրույթների էվոլյուցիան, որոնք ներկայումս տեղիք են սովել լուրջ տարաձայնությունների և օրենսդրոքեն բավարար չափով որոշակիացված չեն: Անդրադարձ է կատարված նաև այդ եզրույթների բովանդակությանը, դրանց իրավական հիմքերին, որոնց արդյունքներով արվել են մի շարք եզրահանգումներ և առաջարկություններ՝ ուղղված հիշյալ հարցադրումների ամբողջական լուծմանը: Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է նաև միջազգային փորձի, ինչպես նաև իրավական փաստերի տեսանկյունից գոյություն ունեցող (ստորջրյա) խութերով: Մասնավորապես, հետազոտության առարկա են դարձել այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում են սահմանափակումների անհրաժեշտությանը, դրանց բովանդակությանը և կիրառման ճանապարհներին: Գիտական հետազոտության շրջանակներում հնարավորինս ամբողջական վերլուծվել են հիշյալ եզրույթների օրենսդրական հիմքերը, որոնք համադրվել են սահմանադրաիրավական կարգավորումների հետ, բացահայտվել են դրանցից յուրաքանչյուրի իրավական բովանդակությունը, կիրառման սահմանները, ինչպես նաև առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված կոնկրետ սուբյեկտի կարգավիճակով: Հետզոտության նպատակն է լուծել երկու հիմնախնդիր՝ ա) առաջադրել հնարավորինս գործնական դիրքորոշումներ օրենսդրական բացերի լրացման և հաղթահարման վերաբերյալ, բ) հատուկ ուրվագծել հայրենական օրենսդրությամբ ամրագրված դրույթների բարելավման ուղիները:

Բանալի բառեր – քաղաքականություն, քաղաքական գործունեություն, քաղաքական զսպվածություն, քաղաքական չեզոքություն, ապաքաղաքականություն, կուսակցություն, դատական իշխանություն, հանրապետության նախագահ

ГЕВОРГ ДАНИЕЛЯН – Запрет на занятие политической деятельностью. – В статье автором исследуется эволюция понятия «политическая деятельность».

ность» и смежных терминов («политика», «политическая деятельность», «политический нейтралитет» и пр.), вызывающих сегодня серьезные разногласия и недостаточно конкретизированных на законодательном уровне, а также содержание их правовой базы, представлен целый ряд заключений и предложений, направленных на комплексное решение указанных вопросов.

Актуальность темы продиктована также некоторыми «подводными камнями» в области международного опыта и соответствующих правовых документов с позиции указанных правовых понятий, в частности, предметом исследования в них стали вопросы о том, по каким соображениям должны предусматриваться ограничения, для чего таковые нужны, в то время как вопросы о том, какие конкретные составляющие содержатся в указанных ограничениях, рассматриваются в недостаточной мере.

В рамках научного исследования по возможности в целостной форме проанализированы законодательные основы названных терминов, они сопоставлены с конституционным регулированием, раскрыто правовое содержание каждого из них, границы применения, особенности законодательных ограничений, обусловленных статусом субъектов и т.д.

Пожалуй, данное исследование направлено на решение двух проблем: а) предложить практически возможные и приемлемые решения в условиях явных законодательных пробелов в отношении указанных терминов; б) четко начертить базовые направления совершенствования отечественного законодательства.

Ключевые слова: *политика, политическая деятельность, политическая сдержанность, политический нейтралитет, деполитизация, партия, судебная власть, Президент Республики*

ԻՐԱՎՈՒՆՔ, ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՏՅՈՄ ՍԵՂՐԱԿՅԱՆ

Երկու բնագոյ է շարժում ժողովրդավարական ռեժիմը՝
անվտանգության բնագոյը և ազատության բնագոյը:
Աբբա Էվեն (1915-2002)
Բարայեյի արտգործնախարար

1990 թվականին ընդունվեց Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որով հայտարարվեց անկախ պետականության հաստատման «գործընթացի սկիզբը»¹: Հռչակագիրը ոչ միայն ամրագրեց, որ պետությունն ապահովում է իր քաղաքացիների ազատ ու իրավահավասար զարգացումը՝ անկախ ազգությունից, ռասայական պատկանելությունից և դավանանքից, այլև նախանշեց ազգային անվտանգության հիմնարար արժեքները²: Այդ ժամանակահատվածում հայ ժողովուրդը կռվում էր իր ազատության և անվտանգության համար. կռվում էր բառի բուն իմաստով: Այդ կռիվը չի ավարտվել առ այսօր. Հայաստանի անկախ պետության անվտանգությանը շարունակում են սպառնալ ներքին ու արտաքին գործոններ: Եվ անվտանգության համար երեք տասնամյակ շարունակվող պայքարը, բնականաբար, որոշակի գին է վճարում. այդ գինը նաև ազատության մասամբ սահմանափակումն է ու ժողովրդավարության արժեքների որոշ չափով վտանգումը:

Անվտանգության հիմնարար շահերի և ժողովրդավարության հիմնարար արժեքների միջև կա *մեծ բախում*, որը նկատվում է հանրային կյանքի բոլոր ոլորտներում: Այս հողվածի նպատակն է ուսումնասիրել տվյալ բախման ենթադրական ու իրական հետևանքները, ինչպես նաև հասկանալ, թե արդյոք հնարավոր է գտնել կենսական այդ շահերի (արժեքների) անհրաժեշտ հավասարակշռումը:

Բանալի բառեր – *իրավունք, ազատություն, ժողովրդավարություն, մարդու իրավունքներ, անվտանգություն, ազգային անվտանգություն, պետության պաշտպանություն, արտակարգ իրավիճակներ, իրավական հավասարակշռում*

¹ «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագիրն ընդունվել է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի կողմից 1990 թ. օգոստոսի 23-ին: Իսկ 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը, հիմք ընդունելով 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին անցկացված հանրաքվեի արդյունքները, «հռչակ[եց] Հայաստանի Հանրապետության անկախ պետություն» («Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման մասին» 23.09.1991 թ. թիվ՝ Ն-0393-I որոշում):

² Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Ա. Ս. Մեղրակյան**, Ազգային անվտանգության իրավական ապահովման հեռանկարները Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում // «Հայկական բանակ», ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվան Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի ռազմագիտական հանդես, № 1-2 (67-68), 2011, Եր., էջ 152-162:

Իրավունք և անվտանգություն. ինչպես են հարաբերակցվում այս երևույթները: Առաջին հերթին կարևոր է պարզել, թե որն է այն «անվտանգությունը», որը պետք է ապահովեն պետությունն ու իրավունքը: Եվ քանի որ պետք է որոշվի այն սահմանը, որի ներքո ժողովրդավարական երկրում հավասարակշռվելու են ազատությունն ու անվտանգությունը, կարևոր է նաև պարզել, թե ինչպես է այդ անվտանգությունը հարաբերակցվում (նույնականացվում) իրավունքի՝ որպես հասարակական հարաբերությունները կարգավորող հիմնական գործիքի հետ:

«Անվտանգություն» եզրույթը (ոչ թե պարզապես տերմինի, այլ հասկացության կամ կոնցեպտի իմաստով) ընկալվում է երկու մոտեցմամբ: Մի դեպքում դրա իմաստը նեղ է, մյուս դեպքում այն ներառում է լայն շրջանակ առանց կոնկրետ սահմանների: Նեղ ընկալմամբ «անվտանգություն» այն ամենն է, ինչ հնարավոր է դարձնում արտաքին սպառնալիքից պետության պաշտպանությունը: Այն, որպես կանոն, ներառում է ռազմական (պաշտպանական) բնույթի գործիքները, այդ թվում՝ այն միջոցները, որոնք հնարավոր են դարձնում հակառակորդի նկատմամբ հաղթանակը, զինված հարձակումները կանխելը, օտարերկրյա պետությունների ոտնձգություններին հակազդելը և այլն (ընդհուպ ահաբեկչության կամ լրտեսության դեմ պայքար): *Լայն* ընկալմամբ «անվտանգության» շրջանակը չի սահմանափակվում միայն ռազմական բաղադրիչով: Հակառակորդի նկատմամբ հաղթանակը հնարավոր դարձնող միջոցները, ըստ այս մոտեցման, ներառում են ոչ միայն ռազմականը, այլ նաև բոլոր նրանք, որոնք ձեռնարկվում են ներքին ու արտաքին քաղաքականության շրջանակներում³ (այսինքն՝ ցանկացած միջոց, որը կարող է չեզոքացնել անհատի, հասարակության և պետության կենսական շահերի դեմ սպառնալիքը): Լայն ընկալմամբ, փաստորեն, անվտանգությունը պարունակում է նաև մարդու հիմնարար իրավունքների ու ազատությունների տարրը:

Անվտանգության լայն ընկալումը որդեգրվել է նաև Հայաստանում, որը հստակ ընդգծված է ներքին ու արտաքին մի քանի պաշտոնական ուղերձներում (մեսիջներում)⁴: Լայն ընկալմամբ՝ անվտան-

³ Այս մասին տե՛ս **Бениамин Нойбергер**, Национальная безопасность и демократия – конфликты и дилеммы: Израиль в сравнительной перспективе // В эл. кн.: Национальная безопасность и демократия в Израиле, т. I, гл. I, <http://online-books.openu.ac.il/russian/ democracy-and-national-security/volume1/article1.html>

⁴ 2007 թ. փետրվարին Հանրապետության Նախագահի հրամանագրով հաստատված Ազգային անվտանգության ռազմավարությամբ Հայաստանը ներկայանում է որպես անվտանգություն «արտահանող» երկիր, բացի դրանից ընդգծվում է, որ Հայաստանում անվտանգության շահերն առաջնահերթություն են, և անվտանգություն ապահովելը չի սահմանափակվում միայն ռազմական անվտանգության բաղադրիչով: Ավելին, համամարդկային արժեքների՝ *մարդու իրավունքների պաշտպանության, ժողովրդավարության և իրավական պետության* հաստատման սկզբունքներն ընդունվում են որպես «պետական գաղափարախոսության անբաժանելի մաս»: Դրա հետ մեկտեղ՝ 2020 թ. հուլիսին Անվտանգության խորհրդի նիստում ներկայացված նոր ռազմավարությունն էլ Հայաստանի հիմնարար ազգային շահերից է դիտարկում *ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների և իրավունքի գերակայության ապահովումը*:

գության ապահովումը պայմանավորված է նաև իրավունքի գերակայության երաշխավորմամբ՝ որպես հիմնարար ազգային շահի բաղադրիչ: Եվ քանի որ «անվտանգությունը» Հայաստանի դեպքում պետք է ընկալել *լայն* իմաստով, պետության միջոցներն էլ, ուրեմն, կարող են լինել բազմաշերտ: Այս տրամաբանությամբ՝ անձի ու հասարակության ազատությունը կարող է սահմանափակվել տարբեր ծավալներով՝ պայմանավորված կոնկրետ պահին անվտանգության այս կամ այն բաղադրիչի առաջնահերթությամբ:

Հատկանշական է, որ լայն ընկալմամբ «անվտանգության» օբյեկտը եռատարր է, այսինքն՝ այն արժեքը, որը չպաշտպանելը հղի է վտագով, կազմում են և՛ *անհատն է* (նրա իրավունքներն ու ազատությունները), և՛ *հասարակությունն է* (նրանում առկա նյութական և հոգևոր արժեքները), և՛ *պետությունը* (ի թիվս այլնի՝ անկախությունն ու սահմանադրական կարգը): Անվտանգության ապահովումը բխում է այդ երեք սուբյեկտների շահերից, հետևաբար՝ երեքն էլ միաժամանակ (և առանձին վերցրած) ձգտում են անվտանգության: Ու քանի որ ձգտում են անվտանգության, երեքն էլ ցանկանում են ապահովել այդ վիճակը՝ անվտանգության օբյեկտից միաժամանակ վերածվելով անվտանգության սուբյեկտի:

Իրավունքի և անվտանգության հարաբերակցության մասին հրապարակումներից մեկում⁵ քննարկել ենք միասնական իրավաբանական որոշ հարցեր և առաջարկել մոտեցում (պայմանականորեն անվանելով *սեկյուրիտար*, լատիներեն՝ *securitas* («անվտանգություն») բառից), որի շրջանակում առավելապես փոխկապակցված են զարգանում իրավունքը և անվտանգությունը: Այս մոտեցմամբ՝ իրավունքն ու անվտանգությունը մշտական հարաբերակցության մեջ են, դրանք փոխկապակցված են, փոխլրացնող, ընդհանրության մեջ նույնիսկ նույնական են (բազմատարր, բազմաշերտ ու բազմանկյուն): Ե՛վ իրավունքը, և՛ անվտանգությունը պաշտպանում են անհատի, հասարակության ու պետության շահերը, երաշխավորում են նրանց զարգացումը. ընդ որում, եթե անվտանգությունն ապահովում է զարգացումը, ապա իրավունքը կարգավորում է այդ զարգացումը: Դրանք արժեքներ են, որոնց պահպանումն ու պաշտպանությունը յուրաքանչյուր անհատի, ողջ հասարակության և ընդհանրապես պետության առաջնային պարտավորություններից են, մանավանդ որ այն բխում է յուրաքանչյուրի և բոլորի շահերից: Իրավունքը պայմանավորված է անվտանգության անհրաժեշտությամբ, իսկ անվտանգությունը՝ իրավունքի ուժով: Հետևաբար, իրավունքը չի կարող զարգանալ, եթե չկա անվտանգություն, իսկ անվտանգության ապահովումը չի կարող լիարժեք երաշխավորվել իրավունքից դուրս:

⁵ Տե՛ս **Ա. Ս. Մեդրակյան**, Իրավունքի և անվտանգության մասին // Հասարակագիտական միտքը արդի ժամանակաշրջանում / ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Եր., Եվրոպրինտ, 2012, էջ 211-221:

Այս պայմաններում «անհատի շահ – հասարակության շահ – պետության շահ» եռամիասնության կապը «իրավունք – անվտանգություն» երկմիասնության հետ ուղղակի է և ամուր, իսկ նման կապն էլ պայմանավորում է անհատի, հասարակության ու պետության զարգացումը: Ավելին, այդ կապը էլ ավելի է ամրանում ժողովրդավարական ռեժիմներում:

Անվտանգություն և ազատություն. որտեղ են բախվում այս արժեքները: «Նրանք, ովքեր պատրաստ են հրաժարվել հիմնական ազատությունից մի փոքր ժամանակավոր անվտանգություն ձեռք բերելու համար, արժանի չեն ո՛չ ազատության, ո՛չ անվտանգության»։ ԱՄՆ հիմնադիր հայրերից Բենջամին Ֆրանկլինի այս խոսքերը մեջբերում են գրեթե բոլորը, ովքեր ինչ-որ կերպ հետաքրքրված են անվտանգության և ժողովրդավարության «դիլեմայով»⁶: Բայց արդյո՞ք նրանցից շատերն ունեն որևէ պատկերացում, թե որտեղից են գալիս այս խոսքերը, և ինչ է դրանց հեղինակը նկատի ունեցել իր բառերի արանքում:

Առաջին անգամ այս միտքը տեղ է գտել Ֆրանկլինի նամակներից մեկում, որը 1755 թվականին (ենթադրաբար Փենսիլվանիայի օրենսդրի Ասամբլեայի անունից) գրվել է գաղութային նահանգապետին: Ասամբլեան մտադիր էր հարկել Փենսիլվանիան հեռակա կառավարող Փենների ընտանիքի հողերը և այդ միջոցներով ապահովել սահմանների անվտանգությունը ֆրանսիացիների ու հնդկացիների հարձակումներից: Դրան հակադրվում է նահանգապետը, ով պաշտպանում էր իրեն նշանակած ընտանիքի շահերը՝ վետո դնելով Ասամբլեայի տվյալ որոշման վրա: Նամակում, ըստ էության, Ֆրանկլինի «հրաժարվել հիմնական ազատությունից» (*“give up essential Liberty”*) արտահայտությունը վերաբերում էր ոչ թե քաղաքացիական ազատությանը (մարդու իրավունքներին) ժամանակակից ընկալմամբ, այլ օրենսդրի (Ասամբլեայի) հնարավորությանը՝ ինքնակառավարելու ի շահ հավաքական անվտանգության: Ավելին՝ «մի փոքր ժամանակավոր անվտանգություն ձեռք բերելու համար» (*“purchase a little temporary Safety”*) արտահայտության մեջ էլ «ձեռք բերելն» ուներ ուղղակի նշանակություն՝ հենց «գնել» (*“purchase”*) բառի իմաստով: Եվ, փաստորեն, Ֆրանկլինն իր նամակով վիճարկում էր նահանգապետի առաջադրած ընտրությունը, որ Ասամբլեան պիտի կատարեր սահմանների պաշտպանության ապահովման համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերելու հնարավորության և ինքնակառավարման իրավունքի միջև: Ընդհանրության մեջ, փաստորեն, Փենսիլվանիայի բնակչության ազատության և անվտանգության շահերը, ըստ Ֆրանկլինի, միմյանց փոխլրացնող էին: Հետևա-

⁶ Բենջամին Ֆրանկլինի հայտնի այս խոսքերը (*“Those who would give up essential Liberty, to purchase a little temporary Safety, deserve neither Liberty nor Safety”*) խորհրդանշական են դարձել՝ նկարագրելու ազատության ու անվտանգության (ապահովության) միջև հավասարակշռումը:

բար՝ նա խոսել է ոչ թե անհատի ազատության և պետության իշխանության հարաբերակցության մասին կամ ոչ թե ազատությունը գերադասել է անվտանգությունից (ինչպես շատերը ենթադրում են), այլ խոսել է անվտանգության ապահովման գործում արդյունավետ կառավարման մասին⁷:

Իրենց անվտանգությունն ապահովելու խնդիր ունեն բոլոր պետությունները՝ անկախ ստեղծման ժամկետից և անկախ կառավարող պետական ռեժիմի բնույթից⁸: Այդուհանդերձ, ժողովրդավարական պետություններում անվտանգության հարցը միշտ ավելի սուր է դրված, քանի որ այստեղ բխվում են ժողովրդավարության հիմնարար արժեքներն ու պետության պաշտպանունակությանն ուղղված միջոցները: Այլ խոսքերով՝ անվտանգության և ազատության միջև սահմանը որոշելու խնդիրը շատ ավելի զգայուն է արտահայտվում ժողովրդավարական պետություններում, քանի որ դրանցում, անվտանգությունից բացի, թանկ է նաև ժողովրդավարության ձեռքբերումները չվտանգելու գաղափարը: Իհարկե, այնպես չէ, որ ժողովրդավարական բոլոր պետությունները, անկախ իրենց պատմական, մշակութային, քաղաքական կամ իրավական առանձնահատկություններից, նույնն են: Այն ժողովրդավարությունները, որտեղ պատերազմի վտանգը մշտատև (պերմանենտ) է, իրական ու ամենօրյա, որտեղ ազգային շահի դեմ սպառնալիքներն առավել շոշափելի են ու զգալի, իսկ անվտանգությունը կենսական է կամ ունի գոյաբանական (էկզիստենցիալ) նշանակություն, քիչ ընդհանրություններ ունեն այն ժողովրդավարությունների հետ, որտեղ ազգի պահպանման խնդիր ըստ էության գոյություն չունի: Պատերազմի (ենթադրական կամ իրական) վտանգի առաջ կանգնած պետությունները բնականաբար ստիպված են անվտանգության ապահովումը դիտարկել որպես «բարձրագույն նպատակ» և *անհրաժեշտ բոլոր միջոցներով* հասնել այդ նպատակին, նույնիսկ եթե դա պետք է արվի մարդու իրավունքների խախտման ճանապարհով⁹: Ու այնպես, ինչպես 1945 թվականին ՄԱԿ-ի հիմնադիրները պատճառ ունեին կայունությունը գերադասելու արդարությունից¹⁰, այդ ժողովրդավարու-

⁷ Տե՛ս **Benjamin Wittes**, What Ben Franklin Really Said. Lawfare, July 15, 2011, <https://www.lawfareblog.com/what-ben-franklin-really-said>

⁸ Դեռևս 370 տարի առաջ անգլիացի փիլիսոփա Թոմաս Հոբսը «*Լևիաթանում*» դիտարկել է, որ «[պ]ետության նպատակը գլխավորապես անվտանգություն ապահովելն է» (**Томас Гоббс**, *Левифан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского*. Изд-во АСТ, М., 2021, с. 163): Պետության և իրավունքի տեսությունն այսօր էլ երկրի անվտանգության ապահովումը կամ պաշտպանությունը դիտարկում է որպես առաջնահերթ (արտաքին) գործառնություն ցանկացած պետության համար (տե՛ս **Ս. Գ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն—1 (դասախոսություն): ԵՊՀ, Եր., 2010, էջ 103, **Нерсесян В. С.** *Общая теория государства и права*. Изд-во НОРМА, М., 2010, էջ 260, **Марченко М. Н.** *Проблемы общей теории государства и права* (Государство). Изд-во ПРОСПЕКТ, М., 2008, էջ 269 և այլն):

⁹ Տե՛ս նաև **Бениамин Нойбергер**, նշվ. աշխ.:

¹⁰ Տե՛ս **Michael J. Glennon**, *Limits of Law, Prerogatives of Power: Interventionism after Kosovo*.

յուններն էլ ունեն հասկանալի պատճառներ ավելի բարձր գնահատելու անվտանգությունը, քան ազատությունը:

Հայ ժողովրդի կյանքում էլ պատճառները քիչ չեն: Ցեղասպանությունը, էթնիկ ջարդերը, գաղթը բնականաբար թողել են իրենց դրոշմը ազգային մտածելակերպի վրա: Վտանգի տևական ընկալումը ծանր ազդեցություն է գործել հայերի ինքնագիտակցության ու աշխարհընկալման վրա: Այն շարունակվում է նաև մեր օրերում: Տարբեր ձևաչափերով հարևան Թուրքիայից եկող վտանգները, Ադրբեջանի հայատյաց պետական քաղաքականության սպառնալիքները խորացնում են ազգի հակասական վերաբերմունքն անվտանգության և ազատության նկատմամբ: Սա բնական զգացում է, որը, սակայն, չպետք է հասնի վախի ծայրահեղ աստիճանի՝ դրանով իսկ խեղաթուրելով այդ արժեքների նկատմամբ ընկալումները: Չպետք է թույլ տալ, որ «մի փոքր» անվտանգություն ձեռք բերելու համար հեշտությամբ անտեսվի ազատության որևէ շահ կամ հանդուրժվի նվաստացման որևէ դրսևորում (ինչպիսիք, օրինակ, նկատելի են Հայաստանի առանձին համայնքներում սահմանային խնդիրներին առնչվող մի քանի դեպքերում):

Ժողովրդավարական պետություններն անընդհատ կանգնած են լինում «ազատություն – անվտանգություն» երկատման (դիխոտոմիայի) առաջ և փորձում են հասկանալ, թե որ դեպքում են անվտանգության ապահովման համար քայլերը խախտում ժողովրդավարության ղեկավար նորմերը, և որ դեպքում է, որ դրանց խախտումը կարելի է համարել լեգիտիմ ու արդարացված: Նաև փորձում են գտնել օպտիմալ այն հարաբերակցությունը (իրավական հավասարակշռումը), երբ մի կողմից օրենքով սահմանված կանոններով ապահովվելու է «ազգային» անվտանգությունը (անհատի, հասարակության և պետության կենսական շահերի պաշտպանվածության վիճակը), իսկ մյուս կողմից պաշտպանվելու է ազգի ազատությունը (ու ժողովրդավարությունը):

Բայց արդյո՞ք անվտանգությունը կարելի է ապահովել ամեն գնով: Եթե պատասխանենք մեկ բառով, ապա՝ ո՛չ: Բայց կարևոր է պարզաբանել, թե ինչո՞ւ ո՛չ:

Որքանով են անվտանգության հիմնարար շահերն առաջնահերթ:

1991 թվականին Հայաստանը, պաշտոնապես անկախ պետություն հռչակելուց բացի, նաև նպատակ էր դրել «ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ»․ դա, ենթադրաբար, պայմանավորված էր նաև Անկախության հռչակագրով, որն արդեն ընդունվել էր, ի թիվս այլնի, «ելնելով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի սկզբունքներից և միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերից»: Արցախյան ազատամարտից անմիջապես հետո ընդունված

Մահմանադրությամբ էլ հստակ ընդգծվել էր, որ «հայ ժողովուրդը» փաստաթուղթն ընդունում է՝ «ապահովելու համար սերունդների ազատությունը, ընդհանուր բարեկեցությունը, քաղաքացիական համերաշխությունը, հավաստելով հավատարմությունը համամարդկային արժեքներին»:

Հայաստանի համար անվտանգության ապահովումը, հետևաբար, թեև գլխավոր առաջնահերթություն է, բայց երբևէ ինքնանպատակ չէ: Եվ այն չպետք է դառնա այդպիսին, որովհետև երկրի ազատության ու անվտանգության հետ ոչ պակաս առաջնահերթ արժեք է հենց իրավունքի գերակայությամբ ուղեկցվող ժողովրդավարությունը, որի հիմքում անհատի ազատություններն են:

Այս իմաստով անվտանգության շահերը *հարաբերական և ոչ թե բացարձակ* առաջնահերթություններ են: Անվտանգության շահերն ունեն իրենց սահմանը, և, ինչպես արդարացիորեն ընդգծել է իսրայելցի գիտնական Բցիակ Ջամիրը, «[այդ սահմանն] անսասան չէ. այն կարող է փոփոխվել՝ կախված դրանց հակադրվող շահերի կարևորությունից կամ դրանց սպառնացող վնասի աստիճանից, մինչև որ այդ հակադիր շահերի միջև ձեռք կրերվի համապատասխան հավասարակշռում»¹¹:

Նման հավասարակշռում, սակայն, դժվար է ձեռք բերվում հատկապես արտակարգ իրավիճակներում (առավել ևս, օրինակ, Հայաստանի, Արցախի կամ Իսրայելի նման պետություններում, որտեղ պատերազմի իրական վտանգի սպառնալիքներն առավել շոշափելի են ու զգալի): Բնականաբար, ճգնաժամերի դեպքում մեծանում է ռազմական կառույցների դերը, մեծանում է նրանց ազդեցությունը, իսկ որոշում կայացնող առանձին զինվորական պաշտոնյաներ (օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ պատճառներից ելնելով) դժվարանում են համադրել ազատությունը կամ ժողովրդավարությունը անվտանգության շահերին: Նրանք չեն թաքցնում, որ բանակի (կամ անվտանգության մյուս կառույցների) համար ժողովրդավարական կանոնների պահպանումը, իրենց կարծիքով, *շոսալություն է*: Ուստի արտակարգ իրավիճակներում անվտանգության ապահովման ճանապարհին ձեռնարկված ցանկացած միջոց, ըստ պնդման, *արդարացված է* ու բխում է «բարձրագույն նպատակից»:

Եվ հաճախ իշխանություններն օգտագործում են նման իրավիճակները որպես հարմար առիթ (և պատճառաբանություն)՝ սահմանափակելու մարդու ազատությունները: Երբեմն էլ առանձին պաշտոնյաներ, հատկապես ռազմաքաղաքական ղեկավար կազմից, ուղիղ ցույց են տալիս «անվտանգության շահերի» հանդեպ իրենց բացարձակ նախապատվությունը: Սա, որպես կանոն, խնդրի ցուցիչ է, ազդակ այն բանի, որ ժողովրդավարության արժեքների համար վրա են հասնում (կամ հասնելու) իրական և ոչ թե ենթադրական հետևանքներ, որոնք

¹¹ **Ицхак Замир**, Права человека и безопасность страны // В эл. кн.: Национальная безопасность и демократия в Израиле, т. I, гл. III, <http://online-books.openu.ac.il/russian/democracy-and-national-security/volume1/article8.html>.

կարող են ուղիղ վտանգել ընդհանրապես հանրության շահերը: Պետք է մշտապես նկատի ունենալ, որ անվտանգության շահերը մեծարող հայտարարություններից մինչև ժողովրդավարության արժեքների նսեմացում մեկ քայլից էլ փոքր է: Վերջնարդյունքում դա հանգեցնելու է ծայրահեղ մոտեցումների՝ «առանց անհրաժեշտության և անարդարացիորեն կասկածի տակ դնելով մյուս արժեքները, ներառյալ՝ օրենքի իշխանությունն ու մարդու իրավունքները»¹²:

Հետևաբար, պետք է խելամտորեն հավասարակշռել անվտանգության հիմնարար շահերը և ժողովրդավարության հիմնարար արժեքները: Իսկ այդ գործում դժվար է գերազնահատել իրավունքի՝ որպես ինքնատիպ գործիքի (ռեգուլյատորի) դերը:

Ինչպես ապահովել անվտանգության շահերի և ժողովրդավարության արժեքների հավասարակշռումը: Եթե դոկտոր Հենրի Քիսինգերի խոսքերով 1812 թվականը «մատնանշեց այն պահը, երբ պարզ դարձավ, որ Եվրոպան չէր կազմակերպվելու բռնի ուժով»¹³, ապա 2001 թվականը («Սեպտեմբերի 11») մատնանշեց այն պահը, երբ պարզ դարձավ, որ ժողովրդավարությունների տեսքն այլևս չի լինելու նույնը. նրանք չեն խուսափելու գործել առանց բռնի ուժի: Կարելի է ենթադրել, որ 2001-ից հետո միջազգային ահաբեկչության իրական վտանգի պայմաններում աշխարհն անցնում է հետժողովրդավարության կամ, բրիտանացի գիտնականներից մեկի բնորոշմամբ, «նեոժողովրդավարության» դարաշրջանով, երբ առավելապես գործ ենք ունենալու «ժողովրդավարության զգեստ» հագած կառավարման ռեժիմների հետ¹⁴: Ինչո՞ւ:

Նախ, որովհետև «Սեպտեմբերի 11-ը» պատմականորեն «շրջադարձային կետ» դարձավ ընդհանրապես միջազգային հարաբերություններում գործող «խաղի կանոնների» փոփոխման տեսանկյունից¹⁵, ինչը հիմք տվեց վերանայելու նաև ազատության ու անվտանգության ապահովման մեթոդների (կոշտ մեթոդների) ընտրության կանոնները: Բացի դրանից, դրան նպաստեց «վախի մշակույթը», ինչը, ֆրանսիացի հեղինակավոր քաղաքագետ Դոմինիկ Մոյիզիի հիմնավորմամբ, «նվազեցնում է որակական բացը, որ ժամանակին գոյություն ունեւ ժողովր-

¹² Նույն տեղում:

¹³ **Henry Kissinger**, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problem of Peace (1812-22)*. EPBM, 2013, p. 4-5.

¹⁴ Տե՛ս **Conor Gearty**, *Liberty and Security*. POLITY, 2013, էջ 4-5, 55:

¹⁵ Արևմուտքում «Սեպտեմբերի 11-ը» (երբ ահաբեկչական մի քանի հարձակումներ եղան ԱՄՆ-ի դեմ՝ իր իսկ տարածքում) տեսնում էին որպես «պատմական շրջադարձային կետ»: Միացյալ Նահանգների 43-րդ նախագահ Ջորջ Բուշի ոճով՝ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Թոնի Բլեերը 2005 թ. հուլիսին Լոնդոնում տեղի ունեցած ահաբեկչական ակտերից հետո անվտանգության մասին խոսելիս կիրառում էր նույն բառապաշարը. «Թող ոչ ոք կասկած չունենա. խաղի կանոնները փոխվում են»: Թե՛ Բուշը, թե՛ Բլեերը հստակ ընդգծում էին, որ իրենց պայքարում «նպատակն արդարագնում է միջոցները» (**Dominic Raab**, *Liberty vs. Security*, *The New York Times*, February 7, 2009, <https://www.nytimes.com/2009/01/27/opinion/27iht-edraab.1.19713174.html>):

դավարական և հակաժողովրդավարական ռեժիմների միջև, քանի որ վախը երկրներին դրդում է խախտելու իրավունքի գերակայության նկատմամբ խիստ հարգանքի վրա հիմնված սեփական բարոյականության սկզբունքները»¹⁶: «Վախի մշակույթը» նաև հնարավոր դարձրեց, որ մարդիկ նույնպես վերանայեն իրենց ընկալումներն անվտանգության և ժողովրդավարության (ու դրանց պահպանման մեթոդների) վերաբերյալ: Ո՞վ կպատկերացներ, որ զարգացած ժողովրդավարություններում տեղ կգտնեն անվտանգության ագրեսիվ մեթոդներ. օրինակ՝ ԱՄՆ-ում ահաբեկչության մեջ մեղադրվող ազատագրկվածները դաժանորեն կխոշտանգվեն, նույնիսկ կարգելվի Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի մուտքը նրանց պահման վայր¹⁷, մարդիկ կազատագրվեն առանց դատավարության¹⁸, գաղտնի կհավաքագրվեն միլիոնավոր մարդկանց անձնական տվյալներ¹⁹ և այլն: Այս տրամաբանությունն այսօր էլ է նկատվում: Դրա ապացույցներից է արդեն շուրջ երկու տարի շարունակվող գլոբալ առողջապահական ճգնաժամի²⁰ ընթացքում ամենախիստ սահմանափակումներն ամբողջ աշխարհում, որի հանդեպ մարդիկ, զարմանալիորեն, հաճախ անհամաչափ հանդուրժող են:

Պարզվեց, որ դա հնարավոր է: Հնարավոր է, որովհետև, մի կողմից, պետությունները փաստացի վերափոխել են իրենց առաջնահերթությունները, իսկ մյուս կողմից էլ մարդիկ առանց մեծ դժվարությունների ու «անվտանգության բնագոյով» հրաժարվում են իրենց ազատության զգալի ծավալից: Լավ է, թե վատ, բայց աշխարհը սկսել է այլ աչքերով նայել ժողովրդավարության արժեքներին՝ ի հաշիվ անվտանգության շահերի գերակայության:

Բոլորն են հասկանում, որ ազատության «անհրաժեշտ տարր» է անվտանգությունը²¹, որ ազատությունը և անվտանգությունը մեկը մյուսի համար «անհրաժեշտ նախապայման»²² են, երբ անվտանգութ-

¹⁶ **Dominique Moisi**, *The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope Are Reshaping the World*. DOUBLEDAY, 2009, p. 94.

¹⁷ Տե՛ս **Michael J. Glennon**, *National Security and Double Government*. OXFORD, 2016, էջ 1-2:

¹⁸ Տե՛ս **Eric Posner, Adrian Vermeule**, *Terror in the Balance: Security, Liberty, and the Courts*. OXFORD, 2007, էջ 3:

¹⁹ Տե՛ս **Glenn Greenwald**, *NSA Collecting Phone Records of Millions of Verizon Customers Daily*. *The Guardian*, 6 June 2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/06/nsa-phone-records-verizon-court-order>

²⁰ Խոսքը COVID-19 համավարակի մասին է, որը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Անտոնիո Գուտերեշի բնորոշմամբ՝ «մեր ժամանակաշրջանի ամենամեծ ճգնաժամն է» (Secretary-General's video message for the World Health Summit, 25 October 2020, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2020-10-25/secretary-generals-video-message-for-the-world-health-summit>):

²¹ Տե՛ս **Peter Moskos**, *Balancing Security and Liberty*. *The Washington Post*, August 2, 2004, <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2004/08/02/balancing-security-and-liberty/7cf78c25-e089-4d8f-a296-4c8c78928c2b>

²² Տե՛ս **Benjamin Wittes**, *Liberty and Security: Hostile Allies*, Hoover Institution at Stanford University, November 10, 2011, <https://www.hoover.org/research/liberty-and-security-hostile-allies>:

յան բացակայությունը երաշխավորում է ազատության դեֆիցիտը: Եվ շատերն են գիտակցում, որ կյանքն առանց անվտանգության կորցնում է իր արժեքը, որքան էլ մեծ լինի ազատ ապրելու կամ ազատ գործելու ձգտումը: Եթե ապահովված չէ կյանքին սպառնացող վտանգների հակազդումը, մյուս բոլոր կենսական շահերը ցանկացած ոլորտում (ասենք՝ տնտեսության, կրթության, առողջապահության, բնապահպանության, նույնիսկ իրավունքի ոլորտում) կորցնում են իրենց բուն իմաստը: Այս դիտանկյունից համընդհանուր մոտեցումը, թե «ազգային անվտանգությանն առնչվող հարցերը մյուս շահերից կարևոր են»²³, թերևս արդարացված է:

Բայց կարևոր է, որ անվտանգությունն ապահովվի լեգիտիմության հովանոցի ներքո: Նախ՝ պետք է հստակ լինի, որ խոսքն *իրական* ճգնաժի մասին է, որտեղ անվտանգության երաշխավորումն այլընտրանք չունի: Երկրորդ՝ պետք է լինի վստահություն, որ անվտանգության քողի տակ իշխանությունները չեն իրացնում իրենց քաղաքական *թաքուն* ծրագրերը: Եվ երրորդ՝ ամեն ինչ պետք է արվի Սահմանադրության և օրենքի ուժի առաջնահերթությամբ՝ *իրավունքի գերակայության* տանիքի ներքո և ապահովելով ժողովրդավարության հիմնարար արժեքների ու անվտանգության հիմնարար շահերի ողջամիտ *իրավական հավասարակշռում (equilibrium)*:

Այդպես հնարավոր է իրապես հավասարակշռել անվտանգության շահերի և ժողովրդավարության արժեքների միջև հարաբերակցությունը: Այդպես հնարավոր է ապահովել բարդ գոյատևող ներդաշնակությունը իրավունքի և անվտանգության, անվտանգության և ազատության միջև՝ չնսեմացնելով ժողովրդավարության հիմնարար արժեքները:

Իրավագիտության տեսանկյունից խնդրի լուծումը հստակ է՝ անվտանգության շահերը *չպետք է* ապահովվեն օրենքից դուրս: Անվտանգության շահերը «ենթակա են օրենքին», իսկ անվտանգության գիտակցումն օրենքից բարձր դասելը «չափազանց վտանգավոր է»²⁴, քանի որ իրավունքի նպատակների հակասում է, երբ իշխանությունն իրեն օրենքից առավել է համարում (անկախ նրանից, թե որքան արդար է նրա ցանկությունը): Չի կարելի գործել հանուն անվտանգության և դրանով իսկ «սպանել» օրենքը՝ ոտնահարելով մարդու իրավունքներն ու իրավունքի գերակայությունը: Նման քայլերը խախտում են կենսական շահերի միջև հավասարակշռումը: Չէ՛ որ մարդու իրավունքներն ու իրավունքի գերակայությունը նույնպես ազգային շահեր են:

Անվտանգությունը չի հակադրվում ժողովրդավարությանը. դրանք գուզահեռ զարգացող և միմյանց փոխլրացնող արժեքներ են: Եվ պետք է ամեն գնով ապահովել թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը՝ հատկապես որ հնարա-

²³ **Ицхак Замир**, նշվ. աշխ.:

²⁴ Տե՛ս համապատասխանաբար՝ **Ицхак Замир**, նշվ. աշխ., **Моше Негби**, Кризис власти закона // В эл. кн.: Национальная безопасность и демократия в Израиле, т. I, гл. III, <http://online-books.openu.ac.il/russian/democracy-and-national-security/volume1/article10.html>

վոր է գտնել անհրաժեշտ «ոսկե միջինը»: Իսկ եթե կոնկրետ իրավիճակում դա անհնար է, ապա *միայն* կենսական ազգային շահերի պաշտպանության հրատապությամբ է հնարավոր արդարացված համարել որևէ փոխզիջում կամ կոնսենսուս՝ «վտանգելու» ժողովրդավարության արժեքները: Եթե անվտանգության համար պայքարելիս մենք հեշտությամբ զոհաբերենք մարդու իրավունքներն ու ժողովրդավարության արժեքները, ազգի ազատությունն ու արժանապատվությունը, ապա հաղթանակն այդ պայքարում կլինի *սյուռուսյան*:

Այս չափանիշը երաշխավորելն էլ հենց այն գինն է, որ ժողովրդավարությունները վճարում են հանուն ազատության:

АРТЁМ СЕДРАКЯН – *Право, безопасность и демократия.* – В статье исследуется всестороннее соотношение между правом и безопасностью, безопасностью и свободой, а также демократией.

По мнению автора, существует большое столкновение между интересами безопасности и ценностями демократии, что заметно во всех сферах общественной жизни. Цель автора – изучить предполагаемые и реальные последствия данного конфликта, а также понять, возможно ли найти необходимый баланс (правовой эквилибриум) между этими жизненно важными интересами и ценностями.

Автор делает заключение, что демократия не противоречит безопасности. Всегда можно найти «золотую середину». И здесь трудно переоценить роль права в качестве своеобразного инструмента (регулятора).

Ключевые слова: *право, свобода, демократия, права человека, безопасность, национальная безопасность, оборона государства, чрезвычайная ситуация, правовой эквилибриум*

ARTYOM SEDRAKYAN – *Law, Security and Democracy.* – Systemic relations between law and security, security and liberty as well as democracy are analyzed in this article.

It is assessed that there is a grand clash between security interests and democratic values and that this exists in each and every aspect of public life. The aim is to study hypothetical and real consequences of this clash; understand whether it is possible to find the necessary balance (legal equilibrium) of those interests and values.

The author concludes that democracy is not opposed to security. You can always find the “golden mean”. And here the role of law as a unique tool (a regulator) is hardly to be overestimated.

Key words: *law, liberty, democracy, human rights, security, national security, defence of the state, time of emergency, legal equilibrium*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵԱԿԱՆ ՆՈՐ
ՕՐԵՆՍԳՐՔՈՒՄ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼԵՐԻ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ԱՐԱ ԳԱԲՈՒԶՅԱՆ

Հոդվածում քննարկվում են այն նորույթները, որոնք հանցագործության փուլերի հարցում առկա են ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքում: Հեղինակը բացահայտում է այդ նորույթների բովանդակությունը և նշում է, որ դրանք ավելի հիմնավորված են, քան գործող օրենսգրքի կարգավորումները:

Բանալի բառեր – *հանցագործության նախապատրաստություն, հանցափորձ, ավարտված հանցագործություն, հանցագործության օբյեկտիվ կողմ, հանցակազմ, հանցակազմի հատկանիշ, ավարտված հանցափորձ, չավարտված հանցափորձ*

Հայաստանի Հանրապետության քրեական նոր օրենսգիրքը աչքի է ընկնում բազմաթիվ նորամուծություններով, այդ թվում՝ հանցագործության փուլերի կարգավորման հարցում: Ինչպես և նախկին օրենսդրությամբ, քրեական նոր օրենսգրքով հանցագործության փուլերն են հանցագործության նախապատրաստությունը, հանցափորձը և ավարտված հանցագործությունը: Նորույթ են պարունակում դրանց հասկացությունները: Մասնավորապես, **նախապատրաստության** հասկացությունը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. հանցագործության նախապատրաստություն են համարվում դիտավորությամբ հանցանք կատարելու համար գործիք կամ միջոց ձեռք բերելը, գործիքը կամ միջոցը հարմարեցնելը կամ դիտավորությամբ այլ պայմաններ ստեղծելը, եթե անձը իր կամքից անկախ հանգամանքներով չի կարողանում սկսել դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցանքի օբյեկտիվ կողմի կատարումը:

Եթե դիտավորությամբ հանցանք կատարելու համար գործիք կամ միջոց ձեռք բերելը, գործիքը կամ միջոցը հարմարեցնելը կամ դիտավորությամբ այլ պայմաններ ստեղծելը այլ ավարտված հանցագործության հատկանիշներ են պարունակում, ապա արարքը որակվում է հանցագործությունների համակցությամբ այն հանցագործության նախապատրաստությունը, որն ընդգրկված էր անձի դիտավորության մեջ, և որը նա պատրաստվում էր կատարել, և այն ավարտված հանցագործությունը, որն անձի դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցանքն է:

Քրեական նոր օրենսգրքում նշվում է ոչ թե անձի կամքից անկախ հանգամանքներով հանցագործությունը ավարտին չհասցնելու մասին,

այլ այն մասին, որ հանցավորը չի կարողանում սկսել հանցագործության օբյեկտիվ կողմը: Դրանով նախ հստակ երևում է, թե ինչպես է հանցագործության նախապատրաստությունը տարբերվում հանցափորձից: Բացի դա, մեր կարծիքով, արդարացիորեն նշվում է այն մասին, որ հանցագործության նախապատրաստության դեպքում հանցավորը չի հասցնում կատարել հանցագործության օբյեկտիվ կողմը կազմող արարքներից որևէ մեկը: Եվ վերջապես, օրենսդրորեն ամրագրված է տեսության մեջ հայտնի այն դրույթը, որ եթե դիտավորությամբ հանցանք կատարելու համար գործիք կամ միջոց ձեռք բերելը, գործիքը կամ միջոցը հարմարեցնելը կամ դիտավորությամբ այլ պայմաններ ստեղծելը այլ ավարտված հանցագործության հատկանիշներ են պարունակում, ապա արարքը որակվում է հանցագործությունների համակցությամբ: Օրինակ՝ անձը ցանկանում է սպանել որևէ մեկին և դրա համար ապօրինաբար հրազեն է ձեռք բերում ու այդ պահին բռնվում է: Նա պատասխանատվության կենթարկվի սպանության նախապատրաստության և ապօրինաբար հրազեն ձեռք բերելու համար:

Պետք է նշել նաև, որ, ի տարբերություն նախկին օրենքի, նոր օրենքով հանցագործություն է նաև ոչ մեծ և միջին ծանրության հանցագործությունների նախապատրաստությունը: Դա հիմնավորվում է նրանով, որ որոշ դեպքերում հանրորեն վտանգավոր անձը անպատիժ էր մնում: Օրինակ՝ նախկին օրենսգրքի համաձայն, եթե հանցագործությունը ավարտին չէր հասնում կազմակերպիչի, դրդիչի կամ օժանդակողի կամքից անկախ հանգամանքներով, ապա նրանք պատասխանատվության էին ենթարկվում հանցագործության նախապատրաստության համար: Բնականաբար, այս անձինք պատասխանատվության կենթարկվեին հանցագործության նախապատրաստության համար, եթե խոսքը ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցագործության մասին էր: Ստացվում էր, որ, օրինակ, մարդու առևանգում կազմակերպողը ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության, որովհետև մարդուն առևանգելու հասարակ տեսակը միջին ծանրության հանցագործություն է: Կարծում ենք, որ դա հիմնավորված չէր: Իհարկե, կարելի է ասել, թե հարցի լուծում կարող էր լինել՝ մարդուն առևանգելու հասարակ տեսակի համար սանկցիան խստացնելը, այն հաշվով, որ այն վերածվեր ծանր հանցագործության: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ ոչ մի երաշխիք չկա, որ օրենսդիրը կարող է հանրային բավականին բարձր վտանգավորության արարքները այսուհետև ևս նախատեսել որպես ոչ մեծ կամ միջին ծանրության հանցանք: Ուստի կարծում ենք, որ նոր օրենսգրքի մոտեցումն ավելի ճիշտ է:

Պետք է նշել նաև, որ արտասահմանյան երկրների մեծ մասում, բացառությամբ ԱՊՀ երկրների, հանցագործության նախապատրաստության ինստիտուտ գոյություն չունի: Որոշ երկրներում, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում խոսվում է դավադրության, այսինքն՝ հանցանք կատարելու

համաձայնությունն ձեռք բերելու մասին¹: Մեր օրենսդրության համաձայն՝ դա հանցագործության նախապատրաստություն է, և հանցանք կատարելու համաձայնությունն ձեռք բերելը առանձին նախատեսելն անհրաժեշտ չէ:

Հանցափորձը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. հանցափորձ է համարվում դիտավորությամբ կատարվող գործողությունը կամ անգործությունը, որն ուղղված է հանցանք կատարելուն և պարունակում է սույն օրենսգրքի Հատուկ մասով նախատեսված հանցակազմի հատկանիշներ, սակայն անձի դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցագործությունը նրա կամքից անկախ հանգամանքներով չի իրագործվում՝ սովյալ հանցակազմի որևէ հատկանիշի բացակայության հետևանքով:

Հանցափորձի հասկացության մեջ, ի տարբերություն նախորդ օրենսգրքի, շեշտը դրվում է այն բանի վրա, որ հանցափորձի ժամանակ կարևորը ոչ թե այն է, որ հանցագործությունը չի ավարտվում, այլ այն, որ չի իրագործվում անձի դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցագործությունը՝ նրա կամքից անկախ հանգամանքներով: Օրինակ՝ անձը սպանում է մի կնոջ՝ կարծելով, թե կինը հղի է, սակայն հետագայում պարզվում է, որ կինը հղի չի: Հանցավորը պատասխանատվության կենթարկվի հղի կնոջ սպանության փորձի համար: Բնականաբար, հանցափորձ է նաև այն իրադրությունը, երբ հանցավորը չի կարողանում իրագործել դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցագործությունը իր կամքից անկախ հանգամանքներով, որովհետև չի կարողանում կատարել ամբողջ օբյեկտիվ կողմը, և հանցակազմի որևէ հատկանիշ այդ պատճառով բացակայում է: Հանցափորձի այս հասկացությունը շատ նման է որոշ երկրների քրեական օրենսդրություններում առկա հանցափորձի հասկացությանը: Օրինակ՝ ԳԴՀ քրեական օրենսգրքի պարագրաֆ 22-ում հանցափորձը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. հանցափորձ է կատարում նա, ով արարքի մասին իր պատկերացումների համաձայն անմիջականորեն սկսում է հանցակազմի իրականացումը²:

Օրենքում ամրագրվում է նաև տեսությանը հայտնի այն դրույթը, որ եթե հանցափորձի ժամանակ հանցավորի դիտավորության մեջ ընդգրկված օբյեկտին ավելի փոքր վնաս է պատճառվում, քան ընդգրկված էր դիտավորության մեջ, ապա դա կլանվում է անձի դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցագործության փորձի մեջ և ինքնուրույն չի որակվում: Եթե հանցափորձն իրականացնելիս հանցավորի դիտավորության մեջ ընդգրկված օբյեկտին անզուլուրությամբ կամ անուղղակի դիտավորությամբ պատճառվում է ավելի մեծ վնաս, քան ընդգրկված էր դիտավորության մեջ, կամ վնաս է պատճառվում մեկ այլ օբյեկտի, ապա արարքը որակվում է հանցագործությունների համակցությամբ: Օրինակ՝ եթե անձը ցանկանում է սպանել մեկին, բայց նրա առողջությանը ծանր

¹ Տե՛ս «Уголовное законодательство зарубежных стран», М., 1999, էջ 180-183:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 256:

վնաս է պատճառում, ապա արարքը որակվում է որպես սպանության փորձ, իսկ եթե ցանկանում է սպանել Ա.-ին, կրակում է նրա ուղղությամբ, վրիպում է, և փամփուշտը դիպչում է Բ.-ին, ու մահանում է Բ.-ն, ապա արարքը կորակվի համակցությամբ՝ որպես Ա.-ի սպանության փորձ և Բ.-ին անզգուշությամբ կյանքից զրկել: Կամ՝ ցանկանում է մեկի առողջությանը միջին ծանրության վնաս պատճառել, հարվածում է նրան, առողջությանը միջին ծանրության վնաս է պատճառում, բայց վերջինս հարվածից ընկնում է, և առողջությանը ծանր վնաս է պատճառվում: Այդ դեպքում հանցավորը պատասխան կտա դիտավորությամբ առողջությանը միջին ծանրության վնաս պատճառելու և անզգուշությամբ ծանր վնաս պատճառելու համար:

Օրենքը կարգավորում է նաև հանցավորձի տեսակների հարցը, որն առկա էր տեսության մեջ, բայց ուներ և ներկայումս էլ ունի մեծ գործնական նշանակություն: Ընդ որում, հանցավորձի տեսակների բնորոշումը համահունչ է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի տված բնորոշումներին³: Այսպես՝ հանցավորձը լինում է ավարտված և չավարտված: Հանցավորձը համարվում է ավարտված, եթե անձը կատարում է այն արարքը, որն անհրաժեշտ ու բավարար էր դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցագործությունն ավարտին հասցնելու համար, և գիտակցում է, որ հանցագործությունն ավարտին է հասել, սակայն դա տեղի չի ունենում հանցակազմի որևէ հատկանիշի բացակայության հետևանքով: Հանցավորձը համարվում է չավարտված, եթե անձը գիտակցում է, որ հանցագործությունն ավարտին հասցնելու համար անհրաժեշտ է շարունակել սկսած արարքի կատարումը կամ նոր արարք կատարել: Հանցավորձի տեսակների հասկացությունից է կախված հանցագործությունից կամովին հրաժարվելու և պատասխանատվության ու պատժի անհատականացման հարցը: Այսպես, եթե հանցավորը կրակում է տուժողի վրա, վերջինս վայր է ընկնում, իսկ հանցավորը կարծում է, թե սպանել է տուժողին, թեև իրականում տուժողը չի մահանում, ապա առկա է ավարտված հանցավորձը, իսկ եթե հանցավորը կրակում է տուժողի վրա, վերջինս վիրավորվում է, և հանցավորը տեսնում է դա ու գիտակցում է, որ սպանությունն ավարտին հասցնելու համար անհրաժեշտ է շարունակել սկսած արարքի կատարումը կամ նոր արարք կատարել (օրինակ՝ այլևս փամփուշտ չունի և պետք է այլ եղանակով կատարի սպանությունը), ապա այդ պահին առկա է չավարտված հանցավորձը:

Փոփոխության է ենթարկվել **ավարտված հանցագործության** հասկացությունը: Գործող օրենսգրքում այդ հասկացության մեջ շեշտը դրվում է հանցավորի դիտավորության վրա: Այժմ ավարտված հանցագործությունը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. դիտավորյալ հանցագործությունը համարվում է ավարտված, եթե պարունակում է հանցավորի

³ Տե՛ս ՀՀ վճռաբեկ դատարանի ԵԿԴ/0087/01/12 նախադեպային որոշումը:

դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցակազմի բոլոր հատկանիշները: Բանն այն է, որ եթե հանցավորը ցանկանում է սպանել տուժողին և կրակում է նրա վրա, բայց կարողանում է միայն առողջությանը ծանր վնաս պատճառել, ապա արարքը որակվում է որպես սպանության փորձ, թեև արարքում առկա են առողջությանը ծանր վնաս պատճառելու հանցակազմի բոլոր հատկանիշները: Ուստի ճիշտ է այն ձևակերպումը, որ ավարտված հանցագործությունը առկա է այն դեպքում, երբ արարքում առկա են **հանցավորի դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցակազմի բոլոր հատկանիշները:**

Հանցագործությունից կամովին հրաժարվելը նախատեսվել է որպես քրեական պատասխանատվությունից ազատելու տեսակ, որովհետև իրականում այդ ինստիտուտը ոչ մի առնչություն չունի հանցագործության փուլերի հետ: Առնչությունն այնքանով է, որ հանցագործությունից կամովին հրաժարվել հնարավոր է միայն չավարտված հանցագործության դեպքում:

ԱՐԱ ԳԱԲՍՅԱՆ – Особенности регулирования стадий преступления в новом Уголовном кодексе Республики Армения. – В статье рассматриваются нововведения в законодательном регулировании стадий преступления в новом Уголовном кодексе Республики Армения. Автор раскрывает содержание этих нововведений и отмечает, что они более обоснованы, чем регулирования данного вопроса в действующем УК.

Ключевые слова: *приготовления к преступлению, покушение, оконченное преступление, объективная сторона преступления, состав преступления, признак состава преступления, оконченное покушение, неоконченное покушение*

ԱՐԱ ԳԱԲՍՅԱՆ – Features of the Regulation of Stages of Crime in the New Criminal Code of the Republic of Armenia. – The article discusses the novelties that are present in the new Criminal Code of the Republic of Armenia regarding the stages of crime. The author reveals the content of these novelties and states that they are more justified than the regulations of the current code.

Key words: *preparation of a crime, attempted crime, completed crime, objective aspect of a crime, crime, characteristic of a crime, completed criminal attempt, unfinished criminal attempt*

**ՀՀ ՎՃՌԱԲԵԿ ԴՍՏԱՐԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻՑ
ԲԻՈՂ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԻ ԻՐԱՑՄԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ**

ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ

Հոդվածում հեղինակը Վճռաբեկ դատարանի սահմանադրական կարգավիճակի վերլուծության հիման վրա ներկայացրել է երկրի բարձրագույն դատական ատյանի կազմավորման ինստիտուցիոնալ որոշ հիմնախնդիրներ: Մասնավորապես, դատական իշխանության արտաքին անկախության ապահովման համատեքստում իրավական քննադատության առարկա է դարձել ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից Վճռաբեկ դատարանի նախագահի և դատավորների ընտրության ընթացակարգը: Երկրի բարձրագույն դատական ատյանի՝ օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման սահմանադրական կարևորագույն առաքելության հաշվառմամբ՝ ոչ իրավաչափ է գնահատվել վերջին օրենսդրական փոփոխություններով Վճռաբեկ դատարանի դատավորի թեկնածուին ներկայացվող պահանջներն անհամաչափ մեղմելը, իսկ հակակոռուպցիոն պալատի ձևավորումը ՀՀ վճռաբեկ դատարանում համարվում է խնդրահարույց:

Բանալի բառեր – *օրենքի միատեսակ կիրառություն, դատական իշխանության անկախություն, դատավորների ընտրության (նշանակման) ընթացակարգ, օրենսդիր իշխանություն, դատավորների (դատարանների) մասնագիտացվածություն, դատավորներին ներկայացվող պահանջներ, հակակոռուպցիոն պալատ*

ՀՀ Սահմանադրության 171-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում բարձրագույն դատական ատյանը, բացառությամբ սահմանադրական արդարադատության ոլորտի, Վճռաբեկ դատարանն է, որը դատական ակտերն օրենքով սահմանված լիազորությունների շրջանակում վերանայելու միջոցով ապահովում է օրենքների և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի միատեսակ կիրառությունը, ինչպես նաև վերացնում է մարդու իրավունքների և ազատությունների հիմնարար խախտումները:

Իրավական համակարգերի գլոբալացման արդի պայմաններում բարձրագույն դատական ատյանին իրավունքի զարգացման և միասնական իրավաքաղաքականության (օրենքի միատեսակ կիրառության) ապահովման գործառնություններ վերապահելը և այս խնդրի արդյունավետ իրացման նպատակով դատավարական և ինստիտուցիոնալ

համապատասխան մեխանիզմներ ներմուծելը, կարծում ենք, իրավաչափ են չխոչընդոտելով, իհարկե, Վճռաբեկ դատարանի՝ որպես դատական իշխանության բարձրագույն մարմնի կողմից նաև արդարադատության գործառնության իրականացումը: Եվ, ըստ էության, հավասարակշռված կարգավորման այս գաղափարն է զարգացել 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 171-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, համաձայն որի՝ Վճռաբեկ դատարանն ապահովում է, մի կողմից՝ օրենքների և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի միատեսակ կիրառությունը, մյուս կողմից՝ վերացնում է մարդու իրավունքների և ազատությունների հիմնարար խախտումները:

Պետք է նշել, որ 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 92-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն դատական ատյանը, բացի սահմանադրական արդարադատության հարցերից, Վճռաբեկ դատարանն է, որը կոչված է ապահովելու օրենքի միատեսակ կիրառությունը: Քննարկվող նորմի՝ նշված խմբագրությամբ պայմանավորված՝ Վճռաբեկ դատարանի գործունեության մեջ արդարադատության և օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման գործառնությունների հարաբերակցության հարցը տեսաբանների և պրակտիկ աշխատողների կողմից լայն քննարկման առարկա էր դարձել¹: Այս սահմանադրաիրավական նորմի վերլուծությունից բխում էր, որ Վճռաբեկ դատարանը ՀՀ բարձրագույն դատական ատյանն է, հետևաբար, որպես դատական իշխանության մարմին, կոչված էր իրականացնելու արդարադատություն: Սակայն միննույն ժամանակ Վճռաբեկ դատարանն ունի նաև օրենքի միատեսակ կիրառություն ապահովելու սահմանադրաիրավական առաքելություն: Եվ հստակ չէր, թե արդյոք Վճռաբեկ դատարանը արդարադատություն իրականացնելով է ապահովում օրենքի միատեսակ կիրառությունը, թե օրենքի միատեսակ կիրառություն ապահովելու եղանակով է վերջին հաշվով իրականացնում արդարադատություն:

Վճռաբեկ դատարանին վերապահված այս երկու գործառնությունների համատեքստում հարց է ծագում, թե ինչպիսին պետք է լինի այս գործառնությունների հարաբերակցությունը. արդյոք ք դրանցից որևէ մեկի արդյունավետ իրականացումը պետք է դիտարկել որպես գերխնդիր և ապահովել դրա իրացումը նույնիսկ արդարադատության շահերի հաշվին, թե՞, օրինակ, վարույթ ընդունելու հիմքերի օրենսդրական կանոնակարգումը պետք է իրականացնել այն հաշվով, որ բացառվի ընտրողական արդարադատության իրականացումն այն պարագայում, երբ

¹ Տե՛ս **Ա. Ս. Ղամբարյան**, Դատական քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետությունում (համատեսական և մեթոդաբանական հիմնախնդիրներ), Եր., 2013, էջ 258-280, **Վ. Վ. Հովհաննիսյան**, ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի կողմից իրավունքի նորմերի միատեսակ կիրառությունն ապահովելու սահմանադրաիրավական խնդրի իրացումը քաղաքացիական դատավարությունում // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», № 1 (19), Եր., 2016, էջ 64-75:

խոսքը անձի հիմնարար իրավունքների և օրինական շահերին առնչվող դատական սխալների մասին է, այսինքն՝ երբ հնարավոր են դատական սխալի առկայության այնպիսի փաստեր, որոնք կապված չլինեն օրենքի միատեսակ կիրառության (իրավունքի զարգացման) ապահովման անհրաժեշտության հետ, և մյուս կողմից՝ անկախ դատական սխալի առկայությունից՝ նախատեսված լինի սուսկ օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման հիմքով բողոքը վարույթ ընդունելու օրենսդրական հնարավորություն: Չխորանալով վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելու հիմքերի օրենսդրական կարգավորումների մեջ, ինչը կարող է մեկ այլ հոդվածի շրջանակում գիտական քննարկման առարկա լինել, այդուհանդերձ, կարող ենք նախնական դիտարկում անել առ այն, որ թերևս վերջին պայմանին չի բավարարում ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 381-րդ հոդվածի 1-ին մասի այն կարգավորումը, համաձայն որի՝

«1. Վճռաբեկ դատարանը բողոքն ընդունում է վարույթ, եթե գալիս է հետևության, որ

1) վերաքննիչ դատարանի կողմից առերևույթ թույլ է տրվել դատական սխալ, կամ առերևույթ առկա է բողոքարկվող դատական ակտը ոչ իրավաչափ դարձնող որևէ փաստական կամ իրավական հանգամանք, և միաժամանակ բողոքում բարձրացված հարցի վերաբերյալ Վճռաբեկ դատարանի որոշումը կարող է էական նշանակություն ունենալ օրենքի կամ այլ նորմատիվ իրավական ակտի միատեսակ կիրառության համար, կամ

2) առերևույթ լուրջ դատական սխալ թույլ տալու հետևանքով կամ առերևույթ որևէ լուրջ փաստական կամ իրավական հանգամանք ի հայտ գալու ուժով կայացված դատական ակտը կարող է խաթարել արդարադատության բուն էությունը»:

Այս նորմի բովանդակությունից բխում է, որ օրենքի կամ այլ նորմատիվ իրավական ակտի միատեսակ կիրառության համար վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելու համար պետք է առերևույթ առկա լինի վերաքննիչ դատարանի կողմից թույլ տրված դատական սխալ այն դեպքում, երբ իրավունքի զարգացման համատեքստում կարող է առաջանալ օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման խնդիր՝ անկախ ստորադաս դատարանի կողմից դատական սխալ թույլ տրված լինելու կամ չլինելու հանգամանքից:

Վճռաբեկ դատարանի սահմանադրաիրավական կարգավիճակին այս թեկուզև հպանցիկ անդրադարձը պայմանավորված է նրանով, որ երկրի բարձրագույն դատական աստիճանի գործառույթների հստակ ընկալումից է մեծապես կախված վճռաբեկության՝ որպես դատական ակտերի վերանայման ձևի համարժեք բովանդակային օրենսդրական կանոնակարգումը: Այսպես, օրինակ, օրենքի միատեսակ կիրառությունն ապահովելու սահմանադրաիրավական գործառույթը հանգեցրել է

նրան, որ եթե նախքան 2006 թվականի հուլիսի 7-ի օրենքով ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում կատարված փոփոխությունները գործում էր վճռաբեկ բողոքարկման ազատության սկզբունքը, և օրենքով նախատեսված ձևական պահանջները բավարարող բողոքն անվերապահորեն ընդունվում էր վարույթ և դառնում Վճռաբեկ դատարանի քննարկման առարկա, ապա նշված օրենքով ներդրվեց դատական ակտերի բողոքարկման թույլատրական (դիսկրեցիոն) կարգ, որի համաձայն՝ վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելու համար այն պետք է համապատասխանի բովանդակային որոշակի չափանիշներին: Նշված փոփոխությունը պայմանավորված էր նրանով, որ դատական իշխանության բարձրագույն մարմնի կողմից օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման (իրավունքի զարգացում) գործառույթի իրականացումը պահանջում է մշակել վերջինիս ծանրաբեռնվածության նվազեցման համապատասխան մեխանիզմների, այդ թվում՝ նախատեսել բողոքը վարույթ ընդունելու և, ըստ այդմ, դատական ակտը վերանայելու հայեցողական լիազորություններ²: Եվ առհասարակ, օրենքի միատեսակ կիրառությունն ապահովելու գործառույթի արդյունավետ իրականացումը ենթադրում է ոչ միայն դատավարական, այլ նաև ինստիտուցիոնալ, կազմակերպարկական համապատասխան հիմքերի ու պայմանների առկայություն: Այսպես, օրինակ, Վճռաբեկ դատարանին միասնական դատական պրակտիկա ձևավորելու գործառույթ վերապահելը ենթադրում է այս դատական ատյանի դատավորների կողմից դատական սխալներն ուղղելու հետ մեկտեղ նաև միասնական դատական պրակտիկա ձևավորելու գործառույթի արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ մտավոր (մասնագիտական, վերլուծական, տեսական) և դատական իշխանության ոլորտում աշխատանքի լուրջ փորձառության առկայություն, ինչը ենթադրում է Վճռաբեկ դատարանի դատավորի թեկնածուին ներկայացվող պահանջների առավելագույն խստացում:

Վերոգրյալի համատեքստում, մեր կարծիքով, անընդունելի է օրենսդրական վերջին փոփոխությունների արդյունքում Վճռաբեկ դատարանի դատավորի թեկնածուին ներկայացվող պահանջների էական սահմանափակումը, ինչը հնարավորություն է տվել անհարկի ընդլայնել այն անձանց շրջանակը, ովքեր կարող են հավակնել դառնալու Վճռաբեկ դատարանի դատավոր:

Այսպես, մինչև 2022 թվականի փետրվարի 9-ին ««Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգիրք» սահմանադրական օրենքում լրացումներ և փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՕ-24-Ն օրենքի ընդունումը գործող խմբագրությամբ Դատական օրենսգրքի 132-

² Տե՛ս **Գագիկ Ղազինյան, Տաթևիկ Սուջյան**, Վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելու հիմքերի օրենսդրական կանոնակարգման առանձնահատկությունները ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի նախագծում // «Պետություն և իրավունք», թիվ 2(64), 2014, էջ 5-16:

րդ հոդվածի 2-րդ մասն ամրագրում էր. «Վճռաբեկ դատարանում դատավոր նշանակվելու համար առաջխաղացման ենթակա դատավորների թեկնածուների ցուցակում կարող են ընդգրկվել քառասուն տարին լրացած, միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսացող, ընտրական իրավունք ունեցող, բարձր մասնագիտական որակներով՝

1) համապատասխան մասնագիտացման դատավորը, որն ունի առնվազն 10 տարվա մասնագիտական աշխատանքի փորձառություն, որից առնվազն հինգը՝ դատավորի փորձառություն.

2) վերջին 10 տարվա ընթացքում պաշտոնավարած նախկին դատավորը, որն ունի առնվազն 10 տարվա մասնագիտական աշխատանքի փորձառություն, որից առնվազն հինգը՝ դատավորի փորձառություն.

3) իրավագիտության բնագավառում գիտական աստիճան ունեցող և վերջին 10 տարիների ընթացքում առնվազն 8 տարի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունում իրավունք դասավանդած կամ գիտական հաստատությունում գիտական աշխատանք կատարած անձը»:

Մինչդեռ վերոնշյալ օրենքի ընդունումից հետո նախատեսվեց. «Վճռաբեկ դատարանում դատավոր նշանակվելու համար առաջխաղացման ենթակա դատավորների թեկնածուների ցուցակում կարող են ընդգրկվել ոչ միայն վերը նշված պահանջներին բավարարող անձինք, այլ նաև այն անձը, ով

ա) ունի իրավագիտության բնագավառում գիտական աստիճան և վերջին 10 տարիների ընթացքում առնվազն 8 տարի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունում դասավանդել է իրավունք կամ գիտական աշխատանք է կատարել գիտական հաստատությունում, կամ

բ) ունի վերջին 12 տարվա ընթացքում մասնագիտական աշխատանքի առնվազն 10 տարվա փորձառություն»:

Վերոշարադրյալ նորմի վերլուծությամբ պարզ է դառնում, որ եթե ի սկզբանե Վճռաբեկ դատարանի դատավորի պաշտոն կարող էր զբաղեցնել միայն գործող դատավորը կամ երբևիցե դատավոր աշխատած անձը համապատասխան ստաժի առկայության պարագայում կամ իրավագիտության բնագավառում գիտական աստիճան և գիտական աշխատանքի համապատասխան փորձառություն ունեցող անձը, ապա նոր կարգավորումների համաձայն՝ այդպիսի հնարավորություն ընձեռվել է նաև վերջին 12 տարվա ընթացքում մասնագիտական աշխատանքի առնվազն 10 տարվա փորձառություն ունեցող ցանկացած անձի: Կարծում ենք՝ այս վերջին կարգավորումն առհասարակ համահունչ չէ երկրի բարձրագույն դատական ատյանի կարգավիճակին և դրանով պայմանավորված՝ այն բեռին, որ դրված է այս ատյանի դատավորների վրա: Նախկին կարգավորումներն իրավաչափորեն սահմանափակում էին Վճռաբեկ դատարանի դատավորների հավակնորդների շրջանակը՝ դրանում ներառելով բացառապես այն անձանց, ով-

քեր իրենց գիտական գործունեության կամ որպես դատավոր մասնագիտական փորձառության ուժով կարող էին լավագույնս իրականացնել երկրի բարձրագույն դատական ատյանին վերապահված կարևորագույն առաքելությունը: Այնինչ, այս նոր կարգավորումների պարագայում գործնականում հնարավորություն է ընձեռվել տասը տարվա մասնագիտական փորձառություն ունեցող ցանկացած անձի, անկախ այդ փորձառության տեսակից, հավակնելու Վճռաբեկ դատարանի դատավորի պաշտոնին:

Այս առնչությամբ կարևոր է փաստել, որ «Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգիրք» սահմանադրական օրենքում լրացումներ և փոփոխություններ կատարելու մասին» 2020 թվականի մարտի 25-ի թիվ ՀՕ-197-Ն օրենքի ընդունումը համապատասխան ստաժի առկայության պարագայում գործող կամ նախկին դատավորի հետ Վճռաբեկ դատարանի դատավորի պաշտոնին կարող էր հավակնել իրավագիտության դոկտորի գիտական աստիճան ունեցող և առնվազն 10 տարի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունում իրավունք դասավանդած կամ գիտական հաստատությունում գիտական աշխատանք կատարած անձը: Դեռ ավելին, ժամանակին ՀՀ արդարադատության խորհրդում քննարկվում էր առանձին քվոտա սահմանելու հարցը առհասարակ իրավագիտության դոկտորի գիտական աստիճան ունեցող անձանց համար (դատավորների ընդհանուր թվի 1/3-րդը)՝ դարձյալ պայմանավորված Վճռաբեկ դատարանին վերապահված հատուկ սահմանադրական առաքելությամբ:

Վերոնշյալ կարգավորման՝ խնդրահարույց լինելու ապացույցը Վճռաբեկ դատարանի վարչական և հակակոռուպցիոն պալատի դատավորների կազմի՝ բոլորովին վերջերս տեղի ունեցած համալրումն էր, երբ դատավորի պաշտոնում երբևիցե չաշխատած կամ գիտական աստիճան չունեցող անձինք հնարավորություն ստացան զբաղեցնելու երկրի բարձրագույն դատական ատյանի դատավորի պաշտոնը:

Վերը հիշատակված՝ օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման սահմանադրական գործառույթի տեսանկյունից խնդրահարույց է նաև 2022 թվականի փետրվարի 9-ին ընդունված՝ «Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգիրք» սահմանադրական օրենքում լրացումներ և փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՕ-24-Ն օրենքով Վճռաբեկ դատարանում հակակոռուպցիոն պալատի կազմավորումը: Խնդիրն այն է, որ թե՛ կոռուպցիոն և թե՛ բոլոր այլ հանցագործությունների վերաբերյալ գործերի քննությունը նյութական և դատավարական առումով իրականացվելու է գործող քրեական և քրեադատավարական օրենսդրության հիման վրա, ուստի երկրի բարձրագույն դատական ատյանում նշված գործերով մասնագիտացված պալատի ձևավորումը առհասարակ հիմնավորված չէ և կարող է հանգեցնել վերոնշյալ օրենսդրության տարաբնույթ մեկնաբանության քրեական և

հակակոռուպցիոն պալատների կողմից³: Իսկ ինքնին Վճռաբեկ դատարանի երկու պալատների միջև հակասական պրակտիկայի ձևավորումը կարող է ի չիք դարձնել Վճռաբեկ դատարանի կողմից օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման և միասնական դատական պրակտիկայի ձևավորման գործառույթի իրականացումը:

Այս առնչությամբ տեղին է հիշատակել Եվրոպայի խորհրդի՝ Եվրոպական դատավորների խորհրդատվական խորհրդի (այսուհետ նաև՝ ԵԴԽԽ) 2012 թվականի նոյեմբերի 13-ի թիվ 15 կարծիքը, որում հստակ եզրահանգում է կատարվել, որ մասնագիտացված դատարանները և դատավորները պետք է նախատեսվեն բացառապես, երբ դա անհրաժեշտ է՝ պայմանավորված օրենքի կամ փաստերի բարդությամբ ու առանձնահատկությամբ և հետևաբար՝ արդարադատության պատշաճ իրականացման պահանջի առկայությամբ: Նույն կարծիքում, իբրև մասնագիտացված դատարաններ (դատավորներ) ստեղծելու գաղափարի բացասական կողմ, նշվում է, որ մասնագիտացված դատավորները, որպես կանոն, հակված են զարգացնելու իրենց ոլորտի համար տիպական գաղափարներ, որոնք կարող են անհայտ լինել մյուս դատավորներին: Դա կարող է հանգեցնել նյութական և դատավարական իրավունքի մասնատման՝ մեկուսացնելով մասնագիտացված դատավորներին մյուս ոլորտներում առկա իրավական իրողություններից և, ի վերջո, ընդհանուր սկզբունքներից և հիմնարար իրավունքներից: Այս տարանջատվածությունը կարող է արժեզրկել իրավական որոշակիության սկզբունքը⁴:

ԵԴԽԽ այս դիտարկման հաշվառմամբ՝ կարող ենք փաստել, որ զուտ հանցագործության տեսակով պայմանավորված՝ երկրի բարձրագույն դատական ատյանում կոռուպցիոն հանցագործությունների քննության մասնագիտացված պալատի ձևավորումն իրավական նախադրյալներ չունի ծառայելու խիստ առանձնահատուկ գործերով արդարադատության որակի ապահովման նպատակին, որին ի վերջո ծառայում է առհասարակ մասնագիտացումը: Հայաստանյան պրակտիկայում կոռուպցիոն հանցագործությունների վերաբերյալ գործերի քննության՝ ինստիտուցիոնալ առումով մասնագիտացված հակակոռուպցիոն դատական համակարգի ձևավորմանը չի նախորդել նյութա-

³ «Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգիրք» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 15-րդ հոդվածի 7-րդ մասի համաձայն՝ «Վճռաբեկ դատարանի հակակոռուպցիոն պալատում գործում են կոռուպցիոն հանցագործությունների քննության և հակակոռուպցիոն քաղաքացիական գործերի քննության դատական կազմեր՝ յուրաքանչյուրը հինգ դատավորի թվակազմով, որոնք բողոքը քննելիս և որոշումներ ընդունելիս գործում են որպես Վճռաբեկ դատարանի հակակոռուպցիոն պալատ»: Մույն հոդվածի շրջանակում անդրադարձել ենք հակակառուպցիոն պալատի ստեղծման իրավաչափությանը կոռուպցիոն հանցագործությունների քննության մասով:

⁴ Տե՛ս OPINION (2012) NO. 15 of the Consultative Council of European Judges on the Specialisation of Judges, 13.11.2012, հասանելի է՝ <https://rm.coe.int/ccje-opinion-2012-no-15-on-the-specialisation-of-judges/16809f0078>

կան կամ դատավարական հատուկ կարգավորումների նախատեսումը, որոնց ուժով արդարացված կլինեն մասնագիտացված դատարանների ստեղծումը: Կարծում ենք՝ կոռուպցիոն հանցագործությունների քննությունը չի ենթադրում կիրառման ենթակա օրենսդրության ուժով օրենքի կամ դատավարական ընթացակարգերի կիրառման այնպիսի առանձնահատկությունների իմացություն, որոնց ուժով իրավաչափ կլինեն մասնագիտացված պալատի առկայությունը Վճռաբեկ դատարանում: Ընդ որում, ինչպես արդեն նշվել է, երկրի բարձրագույն դատական ատյանում խնդիրն առավել սրվում է վերջինիս ունեցած՝ օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման սահմանադրական գործառույթով, որը լրջորեն կարող է վտանգվել Վճռաբեկ դատարանի տարբեր պալատների կողմից նույն օրենսդրության տարաբնույթ մեկնաբանության և կիրառության հետևանքով:

Հակակոռուպցիոն պալատի ձևավորումը արդարացված չէ նաև դատավորների միջև ծանրաբեռնվածության հավասարաչափ բաշխման տեսանկյունից: Այսպես, Վճռաբեկ դատարանի քրեական պալատը կազմված է վեց, իսկ հակակոռուպցիոն պալատը՝ կոռուպցիոն հանցագործությունների վերաբերյալ գործեր քննող հինգ դատավորներից այն պարագայում, երբ ՀՀ քրեական օրենսգրքին կից թիվ 1 Հավելվածով նախատեսված կոռուպցիոն հանցագործությունների քանակը 40 է, ինչը կազմում է նույն օրենսգրքով նախատեսված հանցագործությունների մոտ 10-12 տոկոսը:

Ցանկացած ատյանի դատարանի և առավել ևս Վճռաբեկ դատարանի կողմից իր սահմանադրական գործառույթների արդյունավետ իրականացման համար չափազանց կարևոր է դատարանի և դատավորների անկախության ապահովումը:

Դատական իշխանության մասնավորապես արտաքին անկախությունը սկսվում է դատական համակարգի կազմավորումից⁵: Եվ այս առումով դատական իշխանության անկախության ապահովման տեսանկյունից չափազանց կարևոր է ի սկզբանե դատական համակարգի կազմավորման այնպիսի եղանակի ընտրությունը, որը զերծ կպահի պետական իշխանության որևէ թևի, պետական մարմնի կամ պաշտոնատար անձի միջամտությունը դատական իշխանության ձևավորման գործընթացին:

Դատական համակարգի կազմավորման եղանակները թեև տարբեր են, այդուհանդերձ առանձացվում են ընտրական և ուղղակի նշանակման համակարգերը⁶:

⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Գագիկ Ղազինյան**, Դատական իշխանության անկախության ապահովման սահմանադրական հիմքերը // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», № 3, 2017, էջ 42-55:

⁶ Տե՛ս Ժողովրդավարություն իրավունքի միջոցով եվրոպական հանձնաժողովի (Վենետիկի հանձնաժողովի) թիվ 403/2006 կարծիքը, հունիսի 22, 2007, CDL-AD(2007)028, հասանելի է՝ [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)028-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)028-e)

Ընտրական համակարգ ունեցող երկրներում դատավորներին ընտրում է ուղղակիորեն ժողովուրդը կամ պառլամենտը: Այս համակարգը Ժողովրդավարություն իրավունքի միջոցով եվրոպական հանձնաժողովի (այսուհետ նաև՝ Վենետիկի հանձնաժողով) գնահատմամբ առավել ժողովրդավարական և լեգիտիմ բնույթ է հաղորդում գործընթացին, սակայն կարող է ներգրավել դատավորներին նաև քաղաքական արշավների և հանգեցնել գործընթացի քաղաքականացման:

Ինչպես իրավամբ դիտարկում է Վենետիկի հանձնաժողովը, պառլամենտի ներգրավումը կարող է հանգեցնել դատավորների նշանակման գործընթացի քաղաքականացման: Եվրոպական չափանիշների համաձայն՝ դատավորների ընտրությունը և առաջխաղացումը պետք է հիմնված լինեն «արժանիքների վրա՝ հաշվի առնելով որակավորումները, ազնվությունը, կարողությունը և արդյունավետությունը»⁷:

Վենետիկի հանձնաժողովի գնահատմամբ՝ պառլամենտի կողմից ընտրությունները հայեցողական բնույթի են, հետևաբար՝ էթե նույնիսկ առաջարկներն արվում են դատական խորհրդի կողմից, չի կարող բացառվել, որ պառլամենտը ձեռնպահ կմնա թեկնածուներին մերժելուց: Ուստի, քաղաքական նկատառումները կարող են գերակայել օբյեկտիվ չափանիշին: Վենետիկի հանձնաժողովը գտել է, որ պառլամենտը անշուշտ ավելի ներքաշված է քաղաքական խաղերի մեջ, և դատավորների նշանակումները կարող են հանգեցնել քաղաքական բանակցությունների պառլամենտում, երբ պառլամենտի յուրաքանչյուր անդամ կարող է ցանկանալ ունենալ իր դատավորը⁸:

Վենետիկի հանձնաժողովի գնահատմամբ՝ դատավորների նշանակման եղանակների առնչությամբ պետք է դրվի տարբերակում պառլամենտական և կիսանախագահական համակարգերի միջև, քանի որ առաջինի դեպքում նախագահն առավելապես ձևական լիազորություններ ունի, որպես կանոն հեռու է կուսակցական քաղաքականությունից, հետևաբար՝ վերջինիս ազդեցությունն ավելի քիչ վտանգավոր է դատական իշխանության անկախության տեսանկյունից: Այլ հարց է, թե որքանով է անկախ երկրի ղեկավարը նշանակման հարցում: Ուստի պետք է ապահովել, որ այս գործընթացում գլխավոր դերը վերապահվի անկախ մարմնին՝ դատական խորհրդին: Այս խորհրդի առաջարկները պետք է մերժվեն բացառիկ դեպքերում, և նախագահը չպետք է լիազորություն ունենա նշանակել ցուցակում չընդգրկված թեկնածուի⁹:

Վերոշարադրյալի լույսի ներքո որոշակիորեն խնդրահարույց է թվում 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի փոփոխություններով ՀՀ Սահ-

⁷ Recommendation No. R (94)12 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the independence, efficiency and the role of judges.

⁸ St u Venice Commission, Opinion on the Draft Law on Judicial Power and Corresponding Constitutional Amendments of Latvia, CDL-AD (2002) 26, para. 22:

⁹ St u Venice Commission, Opinion on the Provisions on the Judiciary in the Draft Constitution of the Republic of Serbia, CDL-AD(2005)023, para. 17:

մանադրության 166-րդ հոդվածի 3-րդ մասի այն կարգավորումը, համաձայն որի՝ «Վճռաբեկ դատարանի դատավորներին նշանակում է Հանրապետության նախագահը Ազգային ժողովի առաջարկությամբ: Ազգային ժողովն առաջարկվող թեկնածուին ընտրում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երեք հինգերորդով՝ դատավորի յուրաքանչյուր տեղի համար Բարձրագույն դատական խորհրդի ներկայացրած երեք թեկնածուների թվից»: Խորհրդարանական կառավարման ձևի պայմաններում իշխանությունների տարանջատման նոր համատեքստում բարձրագույն դատական աստիճանի կազմավորման հարցում օրենսդիր մարմնին լուրջ դերակատարում վերապահելը խիստ խոցելի, անընդունելի կարգավորում է դատական իշխանության այս մարմնի արտաքին անկախության երաշխավորման տեսանկյունից: Խնդիրն առավել սրվում է այն առումով, որ ՀՀ Բարձրագույն դատական խորհրդի անդամների ուղիղ կեսին ընտրում է ՀՀ Ազգային ժողովը: Ստացվում է, որ կիսով չափ ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ձևավորվող Բարձրագույն դատական խորհուրդն է նույն Ազգային ժողովին առաջադրելու Վճռաբեկ դատարանի դատավորի թեկնածուին:

Խորհրդարանական կառավարման ձևի պայմաններում, կարծում ենք, լավագույն լուծումը կարող էր լինել նաև Վճռաբեկ դատարանի նախագահի և դատավորների նշանակումը ՀՀ նախագահի կողմից Բարձրագույն դատական խորհրդի ներկայացմամբ: Վերոհիշյալ դիտարկումը հիմնավորվում է նրանով, որ խորհրդարանական կառավարման ձևի պայմաններում նախագահն այլևս չի ասոցացվում գործադիր իշխանության հետ, և վերջինիս՝ դատական համակարգի կազմավորման գործընթացին որոշակի լիազորությունների վերապահումը չի կարող գնահատվել որպես գործադիր իշխանության անհարկի միջամտություն դատական իշխանության անկախությանը, ինչն առկա էր կիսանախագահական կառավարման ձևի պարագայում:

Լուրջ խնդիրներ է առաջացնում նաև Բարձրագույն դատական խորհրդի կողմից Վճռաբեկ դատարանի դատավորի յուրաքանչյուր թափուր տեղի համար երեքական թեկնածուներ առաջարկելու և այդ թեկնածուներից միայն մեկին Ազգային ժողովի կողմից ընտրելու կանոնը: Այս կարգավորումից բխում է, որ եթե, օրինակ, Վճռաբեկ դատարանի դատավորի թափուր պաշտոնի համար դիմել են երեքից պակաս թեկնածուներ, ապա այդ թափուր տեղը չի կարող համալրվել, և յուրաքանչյուր անգամ պետք է նոր մրցույթ հայտարարվի: Բացի այդ, Վճռաբեկ դատարանի դատավորի յուրաքանչյուր թափուր տեղի համար երեքական թեկնածու առաջադրելու պարագայում Ազգային ժողովի պատգամավորը նաև գրկվում է իր համար նախընտրելի թեկնածուների օգտին քվեարկելու հնարավորությունից, եթե նրանցից առնվազն երկուսը կամ բոլորը ներառված են նույն եռյակի կազմում:

Այս խնդիրները մեր՝ որպես Հայաստանի Հանրապետության նա-

խագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի անդամի կողմից բարձրացվել է նաև հանձնաժողովի նիստերի ժամանակ այն դիտարկմամբ, որ նման կարգավորումը խորհրդարանական կառավարման ձևի պայմաններում անընդունելի է իշխանության օրենսդիր և դատական թևերի հավասարակշռման տեսանկյունից, քանի որ ՀՀ Ազգային ժողովը լուրջ և վտանգավոր լծակ է ստանում դատական իշխանության կազմավորման գործընթացում, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է գործընթացի քաղաքականացման, ինչին որ մենք ակնատես ենք այսօր:

Անփոփելով կարող ենք փաստել, որ ցանկացած ատյանի դատարանի և հատկապես երկրի բարձրագույն դատական ատյանի կողմից իրեն վերապահված գործառնությունների արդյունավետ իրականացումը, ի թիվս մի շարք այլ գործոնների, մեծապես կախված է նաև ինստիտուցիոնալ անհրաժեշտ նախադրյալների առկայությունից: Իսկ դա իր հերթին ենթադրում է, որ դատական իշխանության կրողին՝ դատավորին, ներկայացվող պահանջները, դատական իշխանության կազմավորման, մասնավորապես դատավորների նշանակման ընթացակարգը պետք է լինեն դատական իշխանությանն օրենքով վերագրվող գործառնությունների պատշաճ իրականացման իրավական հիմքերը:

Այս առումով քննարկման առարկա դարձնելով Վճռաբեկ դատարանի կողմից արդարադատության և օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման սահմանադրական գործառնությունների արդյունավետ իրականացման ինստիտուցիոնալ նախադրյալների առկայության հարցը՝ կարող ենք փաստել, որ միանշանակ անընդունելի է Վճռաբեկ դատարանի դատավորի թեկնածուին ներկայացվող պահանջները խիստ անհամաչափ մեղմելը, երբ օրենսդրորեն իրավական նախադրյալներ են ստեղծվում ոչ իրավաչափորեն ընդլայնելու այն անձանց շրջանակը, ովքեր կարող են հավակնել համալրելու երկրի բարձրագույն դատական ատյանի դատավորների շարքերը: Վճռաբեկ դատարանի դատավորների նշանակման իրավական ընթացակարգի թերևս առանցքային խնդիրը խորհրդարանական կառավարման ձևի պայմաններում Վճռաբեկ դատարանի դատավորներին ընտրելու լիազորությունը ՀՀ Ազգային ժողովին վերապահելն է, որով լրջորեն վտանգվում է դատական իշխանության՝ իշխանության ցանկացած այլ թևից անկախ լինելու սահմանադրական պահանջը: Մինչդեռ խորհրդարանական կառավարման ձևի պայմաններում դատական իշխանության արտաքին անկախության ապահովման այս խնդիրը կարող էր լուծվել՝ դատավորների նշանակման լիազորությունը բացառապես երկրի նախագահին վստահելով, ով այլևս չի ասոցացվում գործադիր իշխանության հետ:

Վճռաբեկ դատարանի կողմից օրենքի միատեսակ կիրառության ապահովման գործառնության իրականացման ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ է լինելու նաև անհրաժեշտ իրավական նախադրյալների բա-

ցակայության պայմաններում հակակոռուպցիոն պալատի ձևավորումը: Մինչդեռ ընդունելի տարբերակ կարող էր լինել Վճռաբեկ դատարանի քրեական պալատի դատավորների կազմի համալրումը, ինչը հնարավորություն կտար որոշակիորեն հաղթահարելու դատարանի ծանրաբեռնվածությունը՝ ավելի շատ ռեսուրսներ կենտրոնացնելով երկրի բարձրագույն դատարանի կողմից իր սահմանադրական գործառույթներն արդյունավետ իրականացնելու վրա:

ГАГИК КАЗИНЯН – *Некоторые теоретические и практические проблемы реализации функций, вытекающих из конституционного статуса Кассационного суда РА.* – В статье автор проанализировал некоторые институциональные вопросы формирования высшей судебной инстанции страны в свете анализа конституционного статуса Кассационного суда. В частности, в контексте обеспечения внешней независимости судебной власти предметом правовой критики стал порядок избрания Национальным Собранием РА председателя и судей Кассационного суда. Принимая во внимание важнейшую конституционную миссию высшей судебной инстанции страны по обеспечению единообразного применения закона, смягчение требований к кандидату на должность судьи Кассационного суда в результате последних законодательных изменений было признано неправомерным. На том же основании создание антикоррупционной палаты в Кассационном суде РА было оценено как проблематичное.

Ключевые слова: *единообразное применение закона, независимость судебной власти, порядок избрания (назначения) судей, законодательная власть, специализация судей (судов), предъявляемые к судьям требования, антикоррупционная палата*

GAGIK GHAZINYAN – *Some Theoretical and Practical Issues of Implementation of the Functions Arising from the Constitutional Status of the RA Court of Cassation.* – In the article, the author has analyzed some institutional issues of the formation of the country's highest court in the light of the analysis of the constitutional status of the Court of Cassation. In particular, in the context of ensuring the external independence of the judiciary, the procedure for the selection of the president and judges of the Court of Cassation by the RA National Assembly has become the subject of legal criticism. Taking into account the most important constitutional mission of the country's highest court to ensure the uniform application of the law, the mitigation of the requirements for the candidate of the judge of the Court of Cassation as a result of the recent legislative changes was assessed as illegitimate. With the same observation, the formation of the anti-corruption chamber in the RA Court of Cassation was assessed as problematic.

Key words: *uniform application of the law, independence of the judiciary, procedure for selection (appointment) of judges, legislative power, specialization of judges (courts), requirements for judges, anti-corruption chamber*

ՍՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ՎԵՃԵՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

Հոդվածում ներկայացվում են սպառողական վեճերի լուծման հիմնական մեխանիզմները դատարանների, օմբուդսմենների կողմից, ինչպես նաև վեճերի լուծման այլընտրանքային մեխանիզմներով սպառողական վեճեր քննելու առանձնահատկությունները: Հոդվածում վեր են հանվել սովորական դատական ընթացակարգերի շրջանակում սպառողական վեճեր քննելիս ծագող հիմնախնդիրները, ներկայացվել են սպառողների կողմից դատարան սակավաթիվ հայցեր ներկայացնելու հիմնական պատճառները, հիմնավորվել է հատուկ հայցային վարույթի կարգով նման վեճերը քննելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև հատուկ հայցային վարույթի կարգով դրանց առանձնացման պարագայում նման վեճերի քննության հատուկ կանոններ նախատեսելու անհրաժեշտությունը:

Բանալի բառեր – սպառող, սպառողական վեճեր, վեճերի լուծման այլընտրանքային մեխանիզմներ, հատուկ հայցային վարույթներ, պարզեցված ընթացակարգեր, վնասի հատուցում, վեճերի արդյունավետ լուծում

Սպառողական վեճերի արդյունավետ լուծումը և վնասի հատուցման պատշաճ մեխանիզմների երաշխավորումը կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում սպառողների շահերի պաշտպանությանն ուղղված քաղաքականության մեջ: Նշվածի վառ վկայությունն են միջազգային մի շարք փաստաթղթերում վեճերը լուծելու և վնասի հատուցում տրամադրելու արդյունավետ մեխանիզմների երաշխավորման կարևորության ընդգծումը և սպառողների հիմնական իրավունքների շրջանակում դրանց՝ որպես լաված լինելու և վնասի հատուցման իրավունքների առանձնացումը:

Նշված իրավունքների կարևորությունը ընդգծվել է դեռևս 1962 թվականի մարտի 15-ի՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Ջոն Քենեդու «Սպառողների շահերի պաշտպանության» բիլում¹ (ամրագրվել է որպես լաված լինելու իրավունք): Լաված լինելու և վնասի հատուցում ստանալու իրավունքները արտացոլվել են նաև Եվրոպական միության 1975 թվականի՝ «Սպառողների պաշտպանության և տե-

¹ Տե՛ս **J. F. Kennedy** Special message to Congress on protecting consumer interest, 1962, էջ 2, <https://www.jfklibrary.org/asset-viewer/archives/JFKPOF/037/JFKPOF-037-028>, հասանելի է՝ 29.03.2022:

ղեկավարական քաղաքականության» առաջին հատուկ ծրագրում², Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 2015 թվականի դեկտեմբերի 22-ի 70/186 բանաձևում («Սպառողների պաշտպանության ղեկավար սկզբունքներ»)³:

Այսպես, ՄԱԿ-ի սպառողների պաշտպանության ղեկավար սկզբունքների 37-րդ և 38-րդ կետերով ընդգծվում է սպառողների բողոքների քննության արդար, արդյունավետ, թափանցիկ և անկողմնակալ մեխանիզմների (վարչական, դատական, վեճերի լուծման այլընտրանքային եղանակներ) ստեղծման, նման բողոքների՝ արագ, արդար, թափանցիկ, մատչելի, հասանելի ընթացակարգերի միջոցով լուծման անհրաժեշտությունը⁴:

Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (այսուհետ՝ ՏՀԶԿ) 2007 թվականի հուլիսի 12-ի «Սպառողական վեճերի լուծման և փոխհատուցման առաջարկության» շրջանակում ընդգծվում է անդամ երկրների կողմից վեճերի լուծման և փոխհատուցում տրամադրելու մեխանիզմների վերանայման կարևորությունը, որպեսզի երաշխավորեն սպառողական վեճերի արդար, մատչելի, ժամանակին և արդյունավետ լուծումը, առանց լրացուցիչ ծախսերի սպառողներին պատճառված վնասի հատուցման տրամադրումը: Առաջարկության շրջանակում ընդգծվում է, որ նման մեխանիզմները պետք է այնքան մատչելի և դյուրին լինեն, որ դրանց ընձեռած հնարավորություններից սպառողները կարողանան օգտվել առանց իրավական ներկայացուցչության կամ այլ հնարավոր օգնության դիմելու, բացի այդ՝ դրանք չպետք է սպառողի համար առաջացնեն ներկայացված պահանջի համեմատությամբ անհամաչափ ծախսեր⁵:

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնելու պետությունների կողմից ձեռնարկվող սպառողական վեճերի լուծման մեխանիզմների արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված բարեփոխումների հետևյալ հիմնական ուղղությունները.

1. Սպառողական վեճերի լուծման դատական ընթացակարգերի բարելավում, այդ թվում՝ դրանց պարզեցում, հատուկ տրիբունալների ստեղծում, սպառողական վեճերի քննության հատուկ կանոնների նախատեսում, կոլեկտիվ հայց ներկայացնելու հնարավորությունների ընդլայնում սպառողական ասոցիացիաների համար:

2. Սպառողական վեճերի լուծման այլընտրանքային մեխանիզմ-

² Տե՛ս **Council Resolution** of 14 April 1975 on a preliminary programme of the European Economic Community for a consumer protection and information policy, Official Journal C 092, 25/04/1975:

³ Տե՛ս **The United Nations guidelines** for consumer protection, New York and Geneva, 2016, էջ 3, https://unctad.org/system/files/official-document/ditceplpmisc2016d1_en.pdf, հասանելի է՝ 29.03.2022:

⁴ Տե՛ս **Resolution** adopted by the General Assembly, A/RES/70/186, 2015, էջ 9-10:

⁵ Տե՛ս **Recommendation** of the Council on Consumer Dispute Resolution and Redress, OECD, 2007, էջ 9, 2-3-րդ կետեր:

ների նախատեսում անկախ երրորդ կողմի (պետական կամ մասնավոր) ներգրավմամբ:

3. Օմբուդսմեններին սպառողական վեճեր քննելու և պարտադիր կատարման ենթակա որոշումներ ընդունելու իրավասության ընձեռում:

4. Սպառողական վեճերի լուծման առցանց համակարգերի կամ հարթակների ստեղծում:

Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում հակիրճ անդրադառնալ վերը նշված չորս հիմնական ուղղություններին՝ առավել մանրամասն ներկայացնելով սպառողական վեճերի լուծման դատական ընթացակարգերի առանձնահատկությունները:

Դատական ընթացակարգ

Սպառողական վեճերի լուծման դատական ընթացակարգերի բարելավման խնդիրը դասվում է հրատապ լուծում պահանջող հիմնահարցերի շարքին, քանի որ սպառողների և ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտների հարաբերություններում դրսևորվող «տեղեկատվական և բանակցային անհամաչափությունը» արդարացնում է քաղաքացիական դատավարական ավանդական ընթացակարգերի լրացումը այնպիսի մոդելներով, որոնք սպառողին կընձեռեն վեճերը լուծելու և իրենց իրավունքները պաշտպանելու հավասար հնարավորություններ: Դատական ծախսերը, դատական գործընթացների ծանրաշարժությունը, օրենքների և իրավական ընթացակարգերի բարդությունը, իրավաբանական ծառայությունների ծախսատարությունը և սպառողների կողմից ներկայացվող պահանջների տնտեսական ցածր արժեքը հաճախ դատական հայցեր ներկայացնելուց ձեռնպահ մնալու պատճառ են դառնում: Այս կապակցությամբ որոշ երկրներ ներդնում են պալիատիվ միջոցներ՝ դատական գործընթացները սպառողների համար առավել հարմարավետ դարձնելու համար⁶:

ՏՀԶԿ 2007 թվականի հուլիսի 12-ի «Սպառողական վեճերի լուծման և փոխհատուցման» առաջարկության շրջանակում ևս ընդգծվում է «փոքր հայցերի» համար պարզեցված դատական ընթացակարգեր նախատեսելու անհրաժեշտությունը, որը հնարավորություն կընձեռի վեճը լուծելու ոչ պաշտոնական, առավել արագացված ճանապարհով: Նշվածը կարող է դրսևորվել առանձին դատարաններում կամ տրիբունալներում պարզեցված ընթացակարգեր նախատեսելու կամ առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարաններում պարզեցված վարույթի շրջանակում դրանք լուծելու միջոցով⁷:

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ շատ երկրներ սպառողական վեճեր քննելիս ներդնում են պարզեցված ընթացակարգեր, ինչը դրսևորվում է հետևյալ կերպ.

⁶ Տե՛ս **United Nations Conference on Trade and Development**, Dispute Resolution and Redress, Note by the UNCTAD secretariat, TD/B/C.I/CPLP/11, 2018, էջ 6, 16-17-րդ կետեր:

⁷ Տե՛ս **Recommendation** of the Council on Consumer Dispute Resolution and Redress, OECD, 2007, էջ 10, 7-րդ կետ:

1. *Առանձին դատարանների կամ սահմանափակ իրավասությամբ տրիբունալների ստեղծում.* որոշ երկրներում դրանք մասնագիտացված են միայն սպառողական վեճեր լուծելու հարցում, մինչդեռ այլ երկրներում վերջիններս լուծում են նաև քաղաքացիական կամ քրեական իրավունքի ոլորտի այլ հարցեր: Այդ մոդելը բնորոշ է Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ուելս և Վիկտորիա նահանգներին, Ֆրանսիային, Իտալիային, Մեքսիկային, Նիդերլանդներին, Պորտուգալիային:

2. *Մովորական դատական ընթացակարգերի փոփոխում.* մի շարք երկրներում սպառողական վեճերը լուծվում են առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանների կողմից պարզեցված կամ արագացված ընթացակարգերի միջոցով: Նման դատարաններում հաճախ այդ նպատակով գործում են առանձին բաժիններ նման հայցեր քննելու համար: Նշված մոդելը բնորոշ է Ճապոնիային, Գերմանիային, Նորվեգիային, Իռլանդիային, Լեհաստանին, Շվեդիային, Միացյալ Թագավորությանը:

3. *Այլ պարզեցված ընթացակարգերի ներդրում.* երկրների մեկ այլ խմբում դատարանների կողմից միայն որոշակի տեսակի հայցերի քննման համար կիրառվում են հատուկ ընթացակարգեր, ընդ որում, դրանք սպառողական վեճերի քննության և դրանց լուծման հատուկ ուղղվածություն չունեն (օրինակ՝ Հունգարիա, Ավստրիա)⁸:

Ուշադրության է արժանի այն, որ շատ երկրներ սպառողական ոլորտի կազմակերպություններին ընձեռում են ոչ միայն անհատական, այլև կոլեկտիվ հայցերով դատարան դիմելու իրավունք⁹ (locus standi)¹⁰: Այսպես օրինակ՝ ԱՄՆ-ին բնութագրական է հրաժարման մոդելը (opt-out model), որի համաձայն՝ սպառողները դիտարկվում են որպես կոլեկտիվ գործողության մասնակից մինչև այն պահը, երբ հատուկ քայլ չեն ձեռնարկել իրենց մասնակցությունը բացառելու ուղղությամբ: Ի տարբերություն ԱՄՆ-ի՝ Եվրոպական միությունում գործում է համաձայնության մոդելը (opt-in model), ըստ որի՝ սպառողները պետք է կոնկրետ քայլեր ձեռնարկեն կոլեկտիվ գործողությանը միանալու համար¹¹:

Օմբուդսմեն. սպառողական վեճերի լուծման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար շատ երկրներ ընդլայնում են օմբուդսմենների լիազորությունները՝ վերջիններիս ընձեռելով նման վեճեր քննելու և պետական մարմինների համար պարտադիր կատարման ենթակա ուղղումներ ընդունելու իրավասություն:

Այսպես, օրինակ, ժամանակակից օմբուդսմենի հայեցակարգի

⁸ Տե՛ս **OECD workshop** on Consumer Dispute Resolution and Redress in the Global Marketplace, Background Report, 2005, էջ 21-23:

⁹ Տե՛ս **United Nations Conference on Trade and Development**, Dispute Resolution and Redress, Note by the UNCTAD secretariat, TD/B/C.I/CPLP/11, 2018, էջ 6:

¹⁰ Տե՛ս Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի բառարան, Եր., 2017, էջ 18, [¹¹ Տե՛ս **United Nations Conference on Trade and Development**, Dispute Resolution and Redress, Note by the UNCTAD secretariat, TD/B/C.I/CPLP/11, 2018, էջ 7:](https://rm.coe.int/16806fe42e%20, հասանելի է՝ 01.06.2022:</p></div><div data-bbox=)

ներդրման գործում առաջատար են Հյուսիսային Եվրոպայի երկրները, որտեղ օմբուդսմենները օժտված են կառավարության կողմից մատուցվող ծառայությունների կապակցությամբ քաղաքացիներին պաշտպանելու գործիքակազմով: Նշված մոտեցման ուժեղ կողմերից մեկն այն է, որ օմբուդսմենները դատավորների համեմատությամբ առավել լավ են տեղեկացված շուկայի պայմաններին և սպառողների իրավունքներին: Որպես հաջողված օրինակ կարելի է վկայակոչել Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության ֆինանսական օմբուդսմենի կողմից մատուցվող ծառայությունները¹²:

Վեճերի այլընտրանքային լուծում. սպառողական վեճերի այլընտրանքային լուծման մեխանիզմները սովորաբար ներդրվում են սպառողի և ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտի միջև ծագած բուն վեճը լուծելու համար, դրանց շրջանակում լուծում չեն ստանում վնասի հատուցման կամ փոխհատուցման տրամադրման հարցերը, քանի որ դա, որպես կանոն, դատարանի իրավասության տիրույթում է:

Եվրոպական միության 2013 թվականի մայիսի 21-ի «Սպառողական վեճերի այլընտրանքային լուծման» դիրեկտիվով առաջադրվում են պարտադիր պահանջներ, որոնց պահպանումը հսկում են պետական մարմինները: Առաջին՝ վեճերի այլընտրանքային լուծման իրավասություն ունեցող հաստատությունները պետք է ունենան անհրաժեշտ փորձառություն, լինեն անկախ և անաչառ: Երկրորդ՝ գործընթացը պետք է լինի մատչելի, թափանցիկ, արդար և արդյունավետ: Երրորդ՝ սպառողները պետք է օժտված լինեն վեճերի այլընտրանքային լուծմանը համաձայնություն տալու ազատությամբ¹³:

Շատ երկրներ սպառողների և ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացող սուբյեկտների միջև ծագած վեճերի լուծման համար ներդնում են կառավարության կողմից ստեղծվող կամ ֆինանսավորվող համանման ծրագրեր: Օրինակ՝ Դանիայում, Ֆինլանդիայում, Նորվեգիայում և Շվեդիայում սպառողական վեճերի լուծման պետական կոմիտեները իրավասու են լուծել առևտրային սպառողական վեճերի զգալի մասը: Մեքսիկայում գործում է սպառողների պաշտպանության դաշնային գործակալություն, որը կիրառում է մեդիացիայի և արբիտրաժի երկփուլ սխեմա: Սպառողները նախ պարտավոր են վեճը ներկայացնել մեդիացիայի, իսկ համաձայնության չգալու դեպքում վեճն ուղարկվում է արբիտրաժային վարույթ: Լեհաստանում, օրինակ, գործում են հաշտարար սպառողական մշտական դատարաններ, որոնք այլընտրանք են սովորական դատարաններին: Ֆրանսիայում, օրինակ, կիրառվում է դատական հաշտեցման սխեմա, որի շրջանակում դատարանը կողմերի համաձայնությամբ նշանակում է հաշտարար, որը

¹² Տե՛ս նույն տեղը:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 8:

պետք է աջակցի վեճի խաղաղ հանգուցալուծմանը¹⁴:

Սպառողական վեճերի լուծման առցանց համակարգերի կամ հարթակների ստեղծում. սպառողական վեճերի լուծման առցանց համակարգերը կամ հարթակները սպառողների շրջանում էլեկտրոնային առևտրի նկատմամբ վստահությունը բարձրացնելու միջոց են: Դրանք առաջին անգամ մշակել են eBay-ը և PayPal-ը:

Նման հարթակների միջոցով տարեկան քննվում են ավելի քան 60 միլիոն վեճեր (համեմատության համար նշենք, որ, օրինակ, ԱՄՆ դատական համակարգը շուրջ 300,000 գործեր է քննում): Բհարկե, այս պարագայում որոշակի մտահոգության տեղիք է տալիս վերահսկողական մեխանիզմների անկատարությունը, քանի որ նման իրավիճակում սպառողները ավելի հեշտությամբ են մոլորության մեջ ընկնում իրենց իրավունքների իրազեկվածության առումով: Ուստի վերջին տարիներին նկատելի է նման հարթակների նկատմամբ հանրային վերահսկողության աճ, և պետությունները զգալի ջանքեր են ներդնում վեճերի լուծման առցանց մեխանիզմներ ստեղծելու ուղղությամբ: Օրինակ՝ Բրազիլիան, Կոլումբիան, Մեքսիկան պետական մակարդակով խրախուսում են առցանց հարթակում մեղիացիոն ծառայությունների մատուցումը բիզնեսի կամավոր մասնակցության հիման վրա: Սպառողական վեճերի լուծման առցանց համակարգերի կատարելագործման հրամայականով պայմանավորված՝ Եվրոպական միությունը դեռևս 2013 թվականի մայիսի 21-ին ընդունեց «Սպառողների վեճերի առցանց լուծման» կանոնակարգը, որի հիման վրա էլ Եվրոպական հանձնաժողովը հետագայում ստեղծեց սպառողների վեճերի լուծման «Համաեվրոպական առանց հարթակ»¹⁵:

Եթե ընդհանուր գծերով ներկայացնելու լինենք սպառողական վեճերի լուծման հնարավոր մեխանիզմները, ապա կարող ենք նշել, որ կարևոր է անդրադառնալ սպառողական վեճերի քննության դատական ընթացակարգերի բարելավման խնդրին, որովհետև սպառողական վեճերի արդյունավետ լուծումը և վնասի հատուցման տրամադրումը պետք է դիտարկել դատական պաշտպանության իրավունքի համատեքստում, քանի որ այն սերտորեն փոխկապակցված է մի կողմից դատական պաշտպանության իրավունքի կարևոր բաղադրատարր հանդիսացող արդարադատության մատչելիության, մյուս կողմից դրա մեկ այլ բաղադրատարր հանդիսացող խախտված իրավունքի վերականգման հետ, այսինքն՝ այն բացասական հետևանքների վերացման, որոնք անձի համար առաջացել են իրավունքի խախտման արդյունքում¹⁶: Այսինքն՝ պետք է ապահովել իրավական այն բոլոր նա-

¹⁴ Տե՛ս **OECD workshop** on Consumer Dispute Resolution and Redress in the Global Marketplace, Background Report, 2005, էջ 18:

¹⁵ Տե՛ս **United Nations Conference on Trade and Development**, Dispute Resolution and Redress, Note by the UNCTAD secretariat, TD/B/C.I/CPLP/11, 2018, էջ 9:

¹⁶ Ինչպես արձանագրել է ՀՀ Սահմանադրական դատարանը 07.07.2010 թվակա-

խաղրյալները, որոնց առկայության դեպքում նշված իրավունքները կլինեն ոչ թե մտացածին, այլ կստեղծվեն դրանց իրացման այնպիսի երաշխիքներ և պայմաններ, որոնք կնպաստեն անձի դատական պաշտպանության իրավունքի լիարժեք իրացմանը:

Մտահոգիչ է այս տեսանկյունից հատկապես ՀՀ դատական պրակտիկայում այս հարցերի ուսումնասիրությունը: Այսպես, օրինակ, սպառողների կողմից դատարան ներկայացվող հայցերի տեսակարար կշիռը բավականին ցածր է, ինչը բնականաբար լուրջ ազդակ պետք է դառնա պետության կողմից սպառողական վեճերի լուծման մեխանիզմները կատարելագործելու ուղղությամբ հստակ քայլեր ձեռնարկելու համար: Դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունից¹⁷ եզրահանգում ենք, որ սպառողները հիմնականում դատարան ներկայացնում են անպատշաճ որակի ապրանքի համար վճարված գումարները վերադարձնելու¹⁸ կամ անորակ ապրանքը պատշաճ որակի ապրանքով փոխարինելու¹⁹, սպառողին ոչ ճիշտ տեղեկություն տրամադրելու հետևանքով առաջացած վնասները հատուցելու²⁰, ապրանքների թերությունների հետևանքով պատճառված վնասները հատուցելու պահանջներ²¹:

Սպառողների կողմից դատարան ներկայացված հայցերի սակավաթվությունը, մեր կարծիքով, կարող է պայմանավորված լինել մի քանի հանգամանքով.

✓ Իրավագիտակցության ցածր մակարդակը, որի պատճառը նաև պետության կողմից սպառողներին իրենց իրավունքների իրազեկման, հատուկ կրթական ծրագրերի ներդրման ուղղությամբ թիրախային քաղաքականության վարման բացակայությունն է:

նի ՄԴՈ-902 որոշման մեջ, այդ բացասական հետևանքների վերացումը, որպես կանոն, տեղի է ունենում մինչև իրավունքի խախտումը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնմամբ:

¹⁷ Ուսումնասիրությունը իրականացվել է DataLex դատական տեղեկատվական համակարգում արտացոլված դատական գործերի ուսումնասիրության միջոցով հաշվի առնելով Դատական դեպարտամենտի սպառողների կողմից ներկայացված պահանջների քննության մասով առանձին վիճակագրություն չվարելու հանգամանքը:

¹⁸ Տե՛ս թիվ ԵԴ/13498/02/22, ԵԴ/33037/02/21, ԵԱԲԴ/0948/02/08 քաղաքացիական գործերի նյութերը:

¹⁹ Տե՛ս թիվ ԵԴ/50058/02/21 քաղաքացիական գործի նյութերը:

²⁰ Տե՛ս Երևանի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ համայնքների ընդհանուր իրավասության դատարանի կողմից քննված ԵԿԴ/1658/02/08 քաղաքացիական գործի նյութերը:

²¹ Տե՛ս Արագածոտնի մարզի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԱՐԱԴ/0430/02/13 քաղաքացիական գործով 02.02.2015 թվականի վճիռ, Գեղարքունիքի մարզի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԳԴ4/0006/02/16 քաղաքացիական գործով 28.09.2016 թվականի վճիռ, Երևան քաղաքի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ համայնքների ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԿԴ/2860/02/08 քաղաքացիական գործով 24.11.2008 թվականի վճիռ, Երևան քաղաքի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ վարչական շրջանների ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԿԴ/0465/02/09 քաղաքացիական գործով 25.09.2012 թվականի վճիռ, Երևան քաղաքի Մալաթիա-Սեբաստիա վարչական շրջանի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԴԴ/0655/02/11 քաղաքացիական գործով 04.11.2013 թվականի վճիռ:

✓ Դատավարական կառուցակարգերի մատչելիության և հասանելիության ոչ բավարար մակարդակը:

✓ Սպառողական վեճերի քննության առանձնահատուկ կանոնների բացակայությունը, որի պարագայում սպառողները ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտների համեմատությամբ հայտնվում են նվազ բարենպաստ պայմաններում, որն էլ հանգեցնում է նրանց շահերի պատշաճ հավասարակշռության խախտման:

✓ Իրավական այնպիսի մեխանիզմների բացակայությունը, որոնք կխթանեն սպառողների կողմից իրենց իրավունքների խախտման պահանջով դատարան դիմելը (օրինակ՝ կանխարգելիչ վնասի ինստիտուտի բացակայությունը):

Ակնհայտ է, որ գործող քաղաքացիական դատավարության կառուցակարգերը ի գործու չեն ապահովելու սպառողական վեճերի քննության արդյունավետությունը, իսկ արդարադատության մատչելիության և արդյունավետության խնդիրների համատեքստում բազմիցս կարևորվել են անձի իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությունը երաշխավորելու համար նորմատիվ իրավական բավարար նախադրյալների ստեղծումն ու զարգացումը²²:

Դատաիրավական բարեփոխումների մի քանի փուլ անցած Հայաստանի Հանրապետությունում արդարադատության մատչելիության և արդյունավետության հիմնախնդիրները դեռևս արդիական են²³, խախտված քաղաքացիական իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության գործող դատավարական կառուցակարգերը դեռևս ծանրաշարժ են, ժամանակատար ու ծախսատար, երբեմն էլ՝ թերի, ինչը կասկածի տակ է դնում արդարադատության արդյունավետությունն ու որակը²⁴:

Այս կապակցությամբ հայրենական իրավական գրականության մեջ բազմիցս ընդգծվել է հրատապ այնպիսի խնդիրների շուտափույթ լուծման անհրաժեշտությունը, ինչպիսիք են քաղաքացիական դատավարության արդյունավետության բարձրացումը և դատավարական խնայողության սկզբունքի ներդրումը, ողջամիտ ժամկետում գործի քննության իրավունքի իրականացման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը, մրցակցային դատավարության այնպիսի մոդելի ներդրումը, որի շրջանակներում գործը քննող դատավորը հանդես կգա որպես ակտիվ դեր ունեցող «գործի կառավարիչ»՝ ձեռքի տակ ունենալով ապացուցման գործընթացը կառավարելու և դատավարության բնականոն ընթացքն ապահովելու համար անհրաժեշտ հավասարակշռված, ո-

²² Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2012 թվականի հոկտեմբերի 16-ի ՍԴՈ-1052 որոշումը: ՀՀՊՏ 2012.10.24/52(926), Հոդ.1128:

²³ Տե՛ս Ս. Մեղրյան, Պարզեցված ընթացակարգերը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում, գիտագործնական մեկնաբանություն, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2020, էջ 4:

²⁴ Տե՛ս Ս. Մեղրյան, Հեռակա դատաքննության ինստիտուտը ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի նախագծում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», № 1 (22), 2017, էջ 11:

րոշակի և կանխատեսելի գործիքակազմ, ապացուցման պարտականությունը բաշխելու կանոնների հստակեցում և հատուկ կանոնների ամրագրում, էժան ու արագ նոր ընթացակարգերի ներդրում²⁵:

Հաշվի առնելով սպառողների դատական պաշտպանության իրավունքի իրացման արդյունավետ երաշխիքների, արդարադատության մատչելիության և հասանելիության երաշխավորման անհրաժեշտությունը գտնում ենք, որ հարկ է վերանայել սպառողական վեճերով գործերի քննությունը ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով նախատեսված գործի քննության ընդհանուր կանոնների համաձայն իրականացնելու ներկայիս մոտեցումը:

Բնականաբար, նման բարեփոխում նախաձեռնելը չպետք է լինի ձևական կամ միջազգային փորձի մեխանիկական ընդօրինակում՝ առանց մեր երկրի իրավական համակարգի և իրավական մշակույթի առանձնահատկությունները հաշվի առնելու: Մյուս կողմից կարևոր է նաև բարձրացված խնդրի լուծման այնպիսի տարբերակի ընտրությունը, որը պետության համար չի առաջացնի լրացուցիչ ֆինանսական բեռ:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ կարծում ենք, որ վկայակոչված խնդրի արդյունավետ լուծում կարող է դիտարկվել սպառողական վեճերով գործերի քննությունը ևս ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով նախատեսված հատուկ հայցային վարույթների շրջանակում առանձնացնելը:

Հատուկ հայցային վարույթների շրջանակում սպառողական վեճերով գործերի քննությունը առանձնացնելու անհրաժեշտությունը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է հետևյալ հիմնական հանգամանքներով.

1. Սպառողական վեճերով գործերի պարագայում սպառողի և ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտի միջև ի սկզբանե առկա է շահերի հավասարակշռության որոշակի խախտում՝ հօգուտ ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտի, ինչը հիմնականում պայմանավորված է շուկայում վերջինիս զբաղեցրած դիրքով, գիտելիքի պաշարով: Այլ կերպ ասած՝ ներկայիս հայցային վարույթի կանոններով գործի քննության պարագայում հնարավոր չէ ապահովել կողմերի դատավարական հավասարությունը, իսկ դատարանն էլ իր հերթին չի կարող քայլեր ձեռնարկել նրանց շահերը հավասարակշռելու ուղղությամբ:

2. Սպառողական վեճերով գործի քննության շրջանակում դատարանին պետք է վերապահել առավել ակտիվ դեր, որը նախ և առաջ պետք է ծառայի սպառողների ու ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտների շահերի պատշաճ հավասարակշռության ապահովմանը, ապացուցման գործընթացը առավել արդյունա-

²⁵ Տե՛ս **Ս. Մեղրյան**, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության նոր օրենսգրքի նախագիծը. ընդունման անհրաժեշտությունը և առաջարկվող լուծումները, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 1 (1), Եր., 2018, էջ 397-398:

վետ համակարգելուն՝ դատարանին հնարավորություն ընձեռելով նաև իր նախաձեռնությամբ պահանջելու լրացուցիչ տեղեկություններ, ապացույցներ, նշանակելու փորձաքննություններ չսահմանափակվելով միայն գործում առկա նյութերի հիման վրա վեճը լուծելով:

3. Հատուկ հայցային վարույթի կարգով գործի քննության պարագայում անհրաժեշտ է նախատեսել նաև ապացուցման պարտականության բաշխման հատուկ կանոններ, քանի որ սպառողների կողմից ներկայացվող որոշ պահանջների պարագայում (օրինակ՝ ապրանքի արտադրական, կառուցվածքային, բաղադրամասային կամ համանման այլ թերություններով պատճառված վնասի հատուցման պահանջ) վերջինս չունի իր վկայակոչած փաստերը հաստատող ապացույցներին հասանելիություն, կամ դրանց ապացումումը հաճախ դժվար է: Ի տարբերություն սպառողի՝ վնաս պատճառած սուբյեկտը օժտված է նման թերությունների բացակայությունը ապացուցելու արդյունավետ գործիքակազմով, քանի որ դրանք սովորաբար վերջինիս տիրապետության ներքո են:

Ապացուցման պարտականության բաշխման հատուկ կանոնների նախատեսումը կարևոր է նաև այնպիսի իրավական կարգավորումներ ապահովելու տեսանկյունից, որոնք խնդրահարույց չեն լինի նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավական դիրքորոշումների տեսանկյունից, քանի որ դատավարությունում կողմերի իրավահավասարության սկզբունքը՝ կողմերի միջև «արդարացի հավասարակշռության» իմաստով, «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի²⁶ 6-րդ հոդվածի 1-ին կետով երաշխավորված արդար դատաքննության հիմնական տարրերից մեկն է և պահանջում է, որ յուրաքանչյուր կողմին տրամադրվի ողջամիտ հնարավորություն՝ ներկայացնելու իր գործն այնպիսի պայմաններում, այդ թվում՝ ապացույցներ ներկայացնելու, որոնք նրան իր հակառակորդի նկատմամբ չեն դնի էականորեն նվազ բարենպաստ վիճակում²⁷:

4. Հատուկ հայցային վարույթի կարգով սպառողական վեճերի քննության պարագայում անհրաժեշտ է նաև նախատեսել հայցադիմումը վարույթ ընդունելու, հայցադիմումի պատասխան ներկայացնելու, գործը քննելու և լուծելու առավել սեղմ ժամկետներ, քանի որ սպառողի ներկայացրած պահանջների մեծ մասի դեպքում վեճի արագ լուծումն ապահովում է այնպիսի կարևոր արժեքների պաշտպանությունը, ինչպիսիք են անձի կյանքը, առողջությունը, սեփականությունը:

Բացի այդ, սպառողական վեճերի սեղմ ժամկետում լուծումը անուղղակիորեն կարող է նպաստել նաև վնասի հատուցման կանխար-

²⁶ Ընդունվել է 04.11.1950: Ուժի մեջ է մտել 26.04.2002: ՀՀԱԳՆՊՏ 2004.12.20/5(13):

²⁷ Տե՛ս **Ankerl v. Switzerland**, Գանգատ № 17748/91, 23 հոկտեմբեր 1996 թվականի Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի վճիռ, կետ 38:

գելիչ գործառույթի առավել արդյունավետ գործարկմանը, քաղաքացիական իրավահարաբերությունների մասնակիցների իրավաչափ վարքագծի խթանմանը, որպես վերջնական արդյունք՝ նաև հանրային շահերի պաշտպանությանը:

ШУШАНИК ГУКАСЯН – Возможные направления совершенствования механизмов разрешения потребительских споров. – В статье представлены основные механизмы разрешения потребительских споров, выделены особенности рассмотрения потребительских споров судами и омбудсменами, а также особенности рассмотрения таких споров в рамках альтернативных механизмов разрешения споров. В статье рассматриваются проблемы возникающие при рассмотрении потребительских споров в рамках обычного судебного разбирательства, представлены основные причины подачи малого количества исков в суд потребителями, обоснована необходимость рассмотрения таких споров в особом судебном порядке, а также предумышленного специальных правил рассмотрения таких споров в случае их выделения в порядке особого судопроизводства.

Ключевые слова: *потребитель, потребительские споры, альтернативные механизмы разрешения споров, специальные судебные процессы, упрощенные процедуры, убытки, эффективное разрешение споров*

SHUSHANIK GHUKASYAN – Possible Directions for Improving Consumer Dispute Resolution Mechanisms. – The article presents the main mechanisms for consumer dispute resolution, highlights the features of considering consumer disputes by courts and ombudsmen, as well as the features of considering such disputes within the framework of alternative dispute resolution mechanisms. The problems arising as a result of the consideration of consumer disputes in the framework of ordinary litigation, the main reasons for filing a small number of claims in courts by consumers were presented, the need to consider such disputes in a special judicial procedure, as well as the need to provide special rules for the consideration of such disputes in the event of their separation in special litigation were justified.

Key words: *consumer, consumer disputes, alternative dispute resolution mechanisms, special litigation, simplified procedures, damages, effective dispute resolution*

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В РОССИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

СЕРГЕЙ ЧУЧА

В статье рассматриваются актуальные проблемы трансформации сферы труда в России в условиях модернизации организации производства, цифровизации экономики и общественной жизни. Исследуется новейшее законодательство об электронном кадровом документообороте, дистанционной (удаленной) работе и применении искусственного интеллекта, а также практика их применения в трудовых отношениях. Определяются перспективы правового регулирования сферы труда, связанные с закреплением в законодательстве о труде нормы о «режиме тишины» в трудовых отношениях; распространением правового регулирования дистанционного труда на все категории прекариата, а также на все случаи применения труда не по трудовому договору (самозанятые, работающие по договору с агрегаторами, индивидуальные предприниматели, не использующие наемный труд и т.д.); повсеместным внедрением блокчейна и цифрового облака как технологий, обеспечивающих наибольшую безопасность при передаче и хранении данных; внедрением элементов искусственного интеллекта в трудовые отношения.

Ключевые слова: дистанционный труд, удаленный труд, цифровые технологии, электронная трудовая книжка, кадры, искусственный интеллект.

В условиях четвертой промышленной революции и смены технологических укладов, возрастает потребность в новых формах организации производства и труда. Одним из факторов, влекущих модернизацию правового регулирования трудовых отношений в последние годы, стало широкое внедрение цифровых технологий во все сферы жизни российского общества и государства. Ответом на современные вызовы в трудовых отношениях стало широкое внедрение электронного кадрового документооборота и дистанционной (удаленной) работы. Все это потребовало серьезной перенастройки законодательства о труде и социальной защите.

Все технологические новеллы в законодательство и практику трудовых отношений вводились по результатам экспериментов, охватывавших значительное число крупных российских предприятий различных отраслей экономики, осуществляющих деятельность в разных регионах страны, а также анализа практического применения законодательства об электронной подписи, принятых почти десятилетием ранее изменений в ТК РФ¹, посвященных правовому регулированию труда дистанционных работников, и внедрения электронных листов нетрудоспособности. Законотворческий про-

¹ СЗ РФ. 2002. № 1 (Часть 1). Ст. 3 (с изм. и доп.)

цесс и практику правоприменения при этом существенно ускорило противостояние распространению коронавируса COVID-19 (Чуча, 2021:67-71).

В 2013 году в ТК РФ была внесена глава 49.² об особенностях регулирования труда дистанционных работников. В самом конце 2020 г. институт дистанционной (удаленной) работы, нормы которого прошли жесткую апробацию в начальный период пандемии коронавируса, вновь подвергся реформированию³ Законодательно была закреплена возможность взаимодействия между работодателем и работником по информационно-коммуникационным сетям общего пользования, в том числе сети Интернет. Дистанционный работник и работодатель были обязаны пользоваться усиленными квалифицированными электронными подписями (ч. 1, 4 ст. 312.1 ТК РФ). При этом они стали в электронной форме уведомлять друг друга о получении электронного документа от другой стороны. Срок указанного подтверждения должен быть установлен в трудовом договоре о дистанционной работе (ч. 4 ст. 312.1 ТК РФ).

В соответствии с ч. 1 ст. 6 Федерального закона от 6 апреля 2011 г. № 63-ФЗ «Об электронной подписи»⁴ подписанный квалифицированной электронной подписью документ приравнивается к бумажному документу, подписанному собственноручной подписью.

Законодательством не закреплена обязанность работодателя оплачивать своим работникам получение квалифицированной электронной подписи. Однако правоприменительная практика показывает, что именно работодатель занимается оформлением и получением электронных подписей, оплачивает услуги аккредитационного центра и подключает своих работников к системе. Логика проста и понятна: именно организация иницирует или соглашается с дистанционным характером труда своих работников.

Преимущества такой формы документооборота очевидны: она позволяет неопровержимо доказать, от кого был получен тот или иной документ. С целью формализации указанного способа взаимодействия следует включать в локальные нормативные акты (к примеру, правила внутреннего трудового распорядка) и трудовые договоры с дистанционными работниками положения о том, что стороны будут коммуницировать в электронном виде. Необходимо предусмотреть следующие блоки:

- процедура получения усиленной квалифицированной подписи, а также субъект, оплачивающий ее;
- каналы связи, по которым предполагается передача электронных документов;

² Федеральный закон от 5 апреля 2013 г. № 60-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» // СЗ РФ. 2013. № 14. Ст. 1668.

³ Федеральный закон от 8 декабря 2020 г. № 407 «О внесении изменений в Трудовой кодекс Российской Федерации в части регулирования дистанционной (удаленной) работы и временного перевода работника на дистанционную (удаленную) работу по инициативе работодателя в исключительных случаях» // СЗ РФ. 2020. № 50 (Часть III). Ст. 8052.

⁴ СЗ РФ. 2011. № 15. Ст. 2036 (с изм. и доп.)

- порядок обмена электронными документами;
- срок направления подтверждения получения электронного документа от другой стороны.

Анализ положений главы 49.1 ТК РФ приводит к выводу, что отдельные документы в условиях дистанционного труда должны были дублироваться на бумажном носителе, даже если они были оформлены в электронном виде:

- трудовой договор и приказ о прекращении трудового договора (ч. 2 ст. 312.2, ч. 2 ст. 312.5 ТК РФ);

- заверенные копии документов о работе работника, если он в заявлении не изъявил желание обменяться документами в электронном виде (ч. 8 ст. 312.1 ТК РФ);

- нотариально заверенные копии документов, которые предоставляются потенциальным работником при трудоустройстве (паспорт, документ об образовании, ст. 312.2 ТК РФ), если их предоставления на бумажном носителе потребует работодатель.

С 1 июля 2017 г. появилась возможность оформления в электронном виде листов временной нетрудоспособности. Условием использования такой формы взаимодействия является подключение работодателя и медицинской организации, в которой будет получен лист временной нетрудоспособности, к единой интегрированной информационной системе «Соцстрах» (ч. 5 ст. 13 Федерального закона от 29 декабря 2006 г. № 255-ФЗ «Об обязательном социальном страховании на случай временной нетрудоспособности и в связи с материнством»⁵). Все действия работодатель может осуществлять через свой личный кабинет на портале Фонда социального страхования РФ⁶.

Электронный лист нетрудоспособности выдается только в случае получения письменного согласия работника медицинской организацией (п. 2 Правил информационного взаимодействия страховщика, страхователей, медицинских организаций и федеральных государственных учреждений медико-социальной экспертизы по обмену сведениями в целях формирования листка нетрудоспособности в форме электронного документа, утв. постановлением Правительства РФ от 16 декабря 2017 г. № 1567⁷).

Работодатель должен уведомить своих работников о возможности использования электронных листов нетрудоспособности. Для этого необходимо издать приказ о введении в организации порядка обмена электронными листами нетрудоспособности и ознакомить с данным приказом всех работников под роспись.

Правовому регулированию дистанционного труда в разных его ипостасях (Османова, 2018; Поварова, 2019) уделялось внимание как в совет-

⁵ СЗ РФ. 2007. № 1 (Часть I). Ст. 18 (с изм. и доп.)

⁶ <http://portal.fss.ru/>

⁷ СЗ РФ. 2017. № 52 (Часть I). Ст. 8145.

ской (Вишнякова, 1981), так и в современной российской трудовая наука (Карпенко, 1999). Это касается и надомного труда (Мощная, 2009; Холодов, 2017), и командировок (Евдокимов, 2008), и дистанционной (удаленной) работы (Малышева, 2018). Отдельные аспекты удаленного труда рассмотрены в трудах представителей неюридических гуманитарных наук – социологов (Орлов, Бураншина, 2014), экономистов (Конобевцев и другие, 2019), психологов (Тес, 2019). В последние годы отмечается повышенный интерес к сравнительно-правовым исследованиям регулирования удаленного труда в разных странах мира, ученые-правоведы которых также не обходят вниманием дистанционную работу в своих публикациях (International project IP flexem, 2006).

Немаловажное значение для внедрения электронного кадрового документооборота и формирования сведений о трудовой деятельности в электронном виде имел эксперимент Министерства труда и социальной защиты РФ по переводу в электронную форму документов и сведений о работнике по вопросам трудовых отношений (приказ Минтруда России от 26 марта 2018 г. № 194⁸).

Эксперимент проводился в целом ряде организаций: РЖД, Газпромбанк, АВТОВАЗ, РОСБАНК, Мечел, Северсталь Менеджмент, Ростелеком», Яндекс, Альфа-Банк, Компания «Тензор, Агроторг, СИБУР, Татнефть имени В.Д. Шашина. Он проходил в четыре этапа с 23 марта 2018 г. по 1 октября 2018 г. и преследовал задачи:

- апробации механизма возможности ведения работодателем кадровых документов в электронной форме;
- оценки затрат и полученного результата;
- выявления проблем и рисков от ведения кадрового документооборота в электронной форме;
- подготовки предложений по оптимизации документов, обязательных для ведения организацией в сфере трудовых отношений;
- подготовки предложений по внесению изменений в законодательство по предоставлению возможности ведения кадрового документооборота в электронной форме.

В числе прочего планировалось перевести в электронный вид заключение трудовых договоров, оформление служебных командировок, ознакомление работников с графиками отпусков и иными локальными нормативными актами.

На данный момент итоги эксперимента подведены, в целом он удался, однако были выявлены следующие проблемы, на которые указали тестируемые организации:

⁸ Приказ Министерства труда и социальной защиты РФ от 26 марта 2018 г. № 194 «О проведении эксперимента по переводу в электронную форму документов и сведений о работнике по вопросам трудовых отношений» // Бюллетень трудового и социального законодательства РФ. 2018. № 6.

1) высокая стоимость приобретения и использования цифровой подписи.

Предполагается, что электронный документооборот потребует ежегодно приобретать минимум одну цифровую подпись. Стоимость ее на одного человека составляет от 1 до 5 тыс. рублей. Если указанная цена не понизится, то экономический эффект от внедрения электронной кадровой документации будет крайне мал;

2) отсутствие унифицированных требований к универсальной цифровой подписи.

Законом утверждено несколько видов электронной цифровой подписи, которые используются для различных ситуаций. Наиболее востребованной является усиленная квалифицированная подпись, поскольку ее можно использовать в более широком диапазоне правовых отношений. Однако для кадрового делопроизводства законодательством пока не установлен тот тип электронной цифровой подписи, который должен использоваться, и его особенности;

3) проблемы технического характера.

Участовавшие в эксперименте корпорации пришли к единодушному выводу о том, что ведение документации исключительно в онлайн-формате невыгодно работодателю ввиду высокого риска быть наказанным из-за проблем технического характера. Так, за потерю данных, несанкционированное их использование третьими лицами, ошибки программного обеспечения при передаче или обработке информации придется отвечать именно работодателю. Если же потерянные документы понадобятся суду или контролирующим органам, то пострадает не только организация, но и работник, чьи сведения были утрачены. Следовательно, инициировать привлечение работодателя к юридической ответственности сможет как сам работник, так и контрольно-надзорные органы;

4) в случае потери документов работодателем возникают также риски для работников, поскольку в отсутствие документов они не смогут защитить свои права и законные интересы.

Очевидно, что принятие Федерального закона от 16 декабря 2019 г. № 439-ФЗ «О внесении изменений в Трудовой кодекс Российской Федерации в части формирования сведений о трудовой деятельности в электронном виде»⁹ стало возможным благодаря анализу и обобщению практики применения указанных выше нормативных актов, а также результатов названного эксперимента Минтруда. Так, передачей сведений о трудовой деятельности в органы Пенсионного фонда России фактически сведены на нет неблагоприятные последствия для работника в случае возможной утраты указанных сведений работодателем; исключены необходимость оформления работникам электронной цифровой подписи; для работников, уже имеющих трудовые книжки, законодателем предоставлен свободный выбор, продолжать

⁹ СЗ РФ. 2019. № 51 (Часть I). Ст. 7491.

использовать этот документ на бумажном носителе или перейти на электронную форму документооборота между работодателем и Пенсионным фондом РФ, причем выбор этот может быть не окончательным.

Боле того, в ст. 2 Федерального закона от 16 декабря 2019 г. № 439-ФЗ «О внесении изменений в Трудовой кодекс Российской Федерации в части формирования сведений о трудовой деятельности в электронном виде» законодатель в целях реализации норм ТК РФ предусмотрел, что работодатели в течение 2020 г. должны были осуществить ряд мероприятий, направленных прежде всего на техническую реализацию перехода на электронный кадровый документооборот и полноценную защиту прав и законных интересов работников:

- принять или изменить локальные нормативные акты, при необходимости и в случае его наличия - с учетом мнения выборного органа первичной профсоюзной организации;

- подготовить и обсудить с уполномоченными в установленном порядке представителями работников необходимые изменения в соглашения и коллективные договоры в порядке, установленном ТК РФ;

- обеспечить техническую готовность к представлению сведений о трудовой деятельности в порядке, установленном законодательством Российской Федерации об индивидуальном (персонифицированном) учете в системе обязательного пенсионного страхования, для хранения в информационных ресурсах Пенсионного фонда РФ;

- уведомить до 30 июня 2020 года включительно каждого работника в письменной форме об изменениях в трудовом законодательстве, связанных с формированием сведений о трудовой деятельности в электронном виде, а также о праве работника путем подачи работодателю соответствующего письменного заявления сделать выбор между продолжением ведения работодателем трудовой книжки в соответствии со ст. 66 ТК РФ (на бумажном носителе) или предоставлением ему работодателем сведений о трудовой деятельности в соответствии со ст. 66.1 ТК РФ.

В свою очередь, каждый работник до 31 декабря 2020 г. включительно обязывался подать работодателю письменное заявление о продолжении ведения работодателем трудовой книжки в соответствии со ст. 66 ТК РФ (на бумажном носителе) или предоставлением ему работодателем сведений о трудовой деятельности в соответствии со ст. 66.1 ТК РФ.

Этот срок не является пресекательным в целом ряде случаев. Лица, не имевшие возможности подать работодателю одно из указанных выше письменных заявлений, вправе сделать это в любое время, подав заявление работодателю по основному месту работы, в том числе и при трудоустройстве. К таким лицам, например, относятся:

- работники, которые по состоянию на 31 декабря 2020 г. не исполняли свои трудовые обязанности и ранее не подали одно из указанных пись-

менных заявлений, но за ними в соответствии с трудовым законодательством, иными нормативными правовыми актами, содержащими нормы трудового права, коллективным договором, соглашениями, локальными нормативными актами, трудовым договором сохранялось место работы, в том числе на период временной нетрудоспособности, отпуска, отстранения от работы в случаях, предусмотренных ТК, другими федеральными законами, иными нормативными правовыми актами РФ;

- лица, имеющие стаж работы по трудовому договору или служебному контракту, но по состоянию на 31 декабря 2020 г. не состоявшие в трудовых (служебных) отношениях и до указанной даты не подавшие одно из названных письменных заявлений.

Более того, работник, подавший письменное заявление о продолжении ведения работодателем трудовой книжки на бумажном носителе, имеет право в последующем подать письменное заявление о предоставлении ему работодателем сведений о трудовой деятельности в соответствии со ст. 66.1 ТК РФ.

Сделать выбор между продолжением ведения трудовых книжек или предоставлением сведений о трудовой деятельности в таком же порядке вправе также лица, замещающие государственные и муниципальные должности, должности государственной гражданской и муниципальной службы, а также осуществляющие другие виды профессиональной служебной деятельности и на которых на 1 января 2020 г. ведутся трудовые книжки.

Информация о поданном работником заявлении включается в сведения о трудовой деятельности, представляемые работодателем для хранения в информационных ресурсах Пенсионного фонда. При этом в случае, если работник не подал работодателю ни одного из указанных заявлений, работодатель продолжает вести его трудовую книжку в соответствии со ст. 66 ТК РФ на бумажном носителе. Работнику, подавшему письменное заявление о предоставлении ему работодателем сведений о трудовой деятельности в соответствии со ст. 66.1 ТК РФ, работодатель выдает трудовую книжку на руки и освобождается от ответственности за ее ведение и хранение. При выдаче трудовой книжки в нее вносится запись о подаче работником заявления о предоставлении ему работодателем сведений о трудовой деятельности в соответствии со ст. 66.1 ТК.

За работником, воспользовавшимся своим правом на дальнейшее ведение работодателем трудовой книжки в соответствии со ст. 66 ТК РФ на бумажном носителе, это право сохраняется при последующем трудоустройстве к другим работодателям.

Эти диспозитивные нормы закона, действующие в отношении работников, соответствуют самым высоким стандартам, предъявляемым к современному социальному государству (Оганян, 2018:60-71).

Для работников, поступающих на работу впервые после 31 декабря 2020 г., трудовые книжки на бумажном носителе работодателем не оформляются, а формирование сведений об их трудовой деятельности осуществляется в соответствии со ст. 66.1 ТК РФ.

В соответствии со ст. 66.1 ТК РФ, работодатель формирует в электронном виде сведения о трудовой деятельности - основную информацию о трудовой деятельности и трудовом стаже каждого работника и представляет ее в порядке, установленном законодательством РФ об индивидуальном (персонифицированном) учете в системе обязательного пенсионного страхования, для хранения в информационных ресурсах Пенсионного фонда РФ.

В сведения о трудовой деятельности включаются информация о работнике, месте его работы, его трудовой функции, переводах работника на другую постоянную работу, об увольнении работника с указанием основания и причины прекращения трудового договора, другая предусмотренная ТК и иными федеральными законами информация: даты приема, увольнения, перевода на другую работу, вид мероприятия (прием, перевод, увольнение), должность, профессия, специальность, квалификация, структурное подразделение, основание кадрового мероприятия (дата, номер и вид документа) - практически весь перечень сведений, которые учитываются в традиционной трудовой книжке на бумажном носителе.

При заключении трудового договора лицо, поступающее на работу, предъявляет работодателю сведения о трудовой деятельности вместе с трудовой книжкой или взамен ее. Сведения о трудовой деятельности могут использоваться также для исчисления трудового стажа работника, внесения записей в его трудовую книжку (в случаях, если таковая на ведется) и осуществления других целей в соответствии с законами и иными нормативными правовыми актами РФ.

Кроме того, лица, по состоянию на 31 декабря 2019 г. имевшие стаж работы по трудовому договору (служебному контракту), вправе обратиться в органы Пенсионного фонда с заявлением о включении в информационные ресурсы фонда сведений о трудовой деятельности за периоды работы и профессиональной служебной деятельности до 1 января 2020 г., записи о которых содержатся в трудовой книжке (Федеральный закон от 24 февраля 2021 г. № 30-ФЗ «О внесении изменений в статьи 12 и 16 Федерального закона «Об индивидуальном (персонифицированном) учете в системе обязательного пенсионного страхования» и статью 2 Федерального закона «О внесении изменений в Трудовой кодекс Российской Федерации в части формирования сведений о трудовой деятельности в электронном виде»¹⁰).

Лицо, имеющее стаж работы по трудовому договору, может получить

¹⁰ СЗ РФ. 2021. № 9. Ст. 1477.

сведения о трудовой деятельности:

у работодателя по последнему месту работы (за период работы у данного работодателя) на бумажном носителе, заверенные надлежащим образом, или в форме электронного документа, подписанного усиленной квалифицированной электронной подписью (при ее наличии у работодателя);

в многофункциональном центре предоставления государственных и муниципальных услуг (МФЦ) на бумажном носителе, заверенные надлежащим образом;

в Пенсионном фонде РФ на бумажном носителе, заверенные надлежащим образом, или в форме электронного документа, подписанного усиленной квалифицированной электронной подписью;

с использованием единого портала государственных и муниципальных услуг в форме электронного документа, подписанного усиленной квалифицированной электронной подписью.

Работодатель обязан предоставить работнику (за исключением случаев, если на работника ведется трудовая книжка) сведения о трудовой деятельности за период работы у данного работодателя способом, указанным в заявлении работника (на бумажном носителе, заверенные надлежащим образом, или в форме электронного документа, подписанного усиленной квалифицированной электронной подписью (при ее наличии у работодателя), поданном в письменной форме или направленном в порядке, установленном работодателем, по адресу электронной почты работодателя в период работы - не позднее трех рабочих дней со дня подачи этого заявления, а при увольнении - в день прекращения трудового договора.

В случае выявления работником неверной или неполной информации в сведениях о трудовой деятельности, представленных работодателем для хранения в информационных ресурсах Пенсионного фонда, работодатель по письменному заявлению работника обязан исправить или дополнить сведения о трудовой деятельности и представить их в порядке, установленном законодательством об индивидуальном (персонифицированном) учете в системе обязательного пенсионного страхования, для хранения в информационных ресурсах Пенсионного фонда РФ.

Главное преимущество электронного формата в том, что он исключает риск потери работником сведений о своём трудовом стаже. Даже в случае ликвидации работодателя, сотрудник сможет запросить в ПФР полные сведения о своей трудовой деятельности и получить их.

Электронные книжки удобны с точки зрения организации дистанционной работы. В случае дистанционного трудоустройства работодателю можно направить сведения из электронной трудовой книжки по электронной почте.

Кроме того, для оформления загранпаспорта или ипотеки сведения о трудовой деятельности можно распечатать прямо из личного кабинета на

портале Госуслуг¹¹ или официальном сайте ПФР¹². Электронная трудовая книжка сразу будет заверена электронной подписью и действительна во всех инстанциях.

Работник с трудовой книжкой в электронном варианте получает гарантированный постоянный доступ к сведениям о своей трудовой деятельности без участия работодателя и может наблюдать за всеми вносимыми в неё изменениями¹³.

Подытоживая сказанное можно сделать вывод, что формирование сведений о трудовой деятельности в электронном виде содержит ряд преимуществ перед традиционным ведением трудовой книжки на бумажном носителе: обеспечивается удобный и быстрый доступ работников к информации о трудовой деятельности и высокий уровень сохранности данных; появляется возможность оперативно обнаруживать неверные сведения о трудовой деятельности; снижаются издержки работодателей на приобретение, ведение и хранение трудовых книжек на бумажном носителе; упрощаются возможности дистанционного трудоустройства и труда и т.д.

Проделанная подготовительная работа, связанная с широким внедрением электронного кадрового документооборота и наработкой практики дистанционного труда, позволила в период пандемии незамедлительно и повсеместно использовать дистанционный (удаленный) труд как новую форму организации труда цифровой эпохи.

Перспективы национального правового регулирования отношений, связанных с удаленным трудом, мы видим в:

- доработке и включении в законодательство о труде нормы о «режиме тишины» в трудовых отношениях, когда вне рабочего времени работодатель не вправе тревожить работников, исключенных из рассматривавшегося законопроекта в ходе третьего чтения. Утверждение о том, что исключение из законопроекта права на офф-лайн защищает права дистанционного работника, т.к. такое общение с работодателем может быть компенсировано оплатой сверхурочных (Исаев, 2020), не выдерживает критики;

- расширении внедрения принципов и механизма социального партнерства в практику нормотворчества, в частности, в случае прекращения регулирования особенностей трудовых отношений в тех или иных отраслях, видах деятельности и профессиях;

- распространении правового регулирования дистанционного труда на все категории прекариата, а также на все случаи применения самостоятельного труда не по трудовому договору (самозанятые, работающие по договору с агрегаторами, индивидуальные предприниматели, не использующие наемный труд и т.д.) Именно поэтому в своей статье мы активно

¹¹ <https://www.gosuslugi.ru/>

¹² <https://pfr-info.ru/ofitsialnyj-sajt/>

¹³ Сайт Пенсионного Фонда Российской Федерации: URL: <https://pfr.gov.ru/branches/sakha/news/~2021/09/02/230398> (дата обращения 07.08.2021).

применяем понятие «дистанционный (удаленный) труд» как более широкое, межотраслевое и междисциплинарное в сравнении закрепленным в ТК РФ понятием «дистанционная (удаленная) работа»);

- повсеместным внедрением блокчейна (Шафарян, 2019; Шинкарецкая, 2018) и цифрового облака как технологий, обеспечивающих на данном этапе технического развития цивилизации наибольшую безопасность при передаче и хранении данных;

- внедрением искусственного интеллекта (Давтян, 2020:34-56) и его элементов в трудовые отношения.

На последней перспективе остановимся чуть более подробно, поскольку в России почти два года проводится еще один эксперимент, непосредственно затрагивающий трудовые отношения, теперь уже предусмотренный федеральным законом, а не актом Минтруда, как это было ранее в описанных нами случаях.

До последнего времени, в российских нормативных актах содержалось единственное определение понятия искусственного интеллекта – в ГОСТ Р 43.0.5-2009: «Искусственный интеллект - моделируемая (искусственно воспроизводимая) интеллектуальная деятельность мышления человека»¹⁴, но оно порождало больше вопросов, нежели ответов.

Разработчики Федерального закона от 24 апреля 2020 № 123-ФЗ «О проведении эксперимента по установлению специального регулирования в целях создания необходимых условий для разработки и внедрения технологий искусственного интеллекта в субъекте Российской Федерации - городе федерального значения Москве и внесении изменений в статьи 6 и 10 Федерального закона «О персональных данных»¹⁵ (ст. 2) рассматривают искусственный интеллект как «комплекс технологических решений, позволяющий имитировать когнитивные функции человека (включая самообучение и поиск решений без заранее заданного алгоритма) и получать при выполнении конкретных задач результаты, сопоставимые, как минимум, с результатами интеллектуальной деятельности человека. Комплекс технологических решений включает в себя информационно-коммуникационную инфраструктуру (в том числе информационные системы, информационно-телекоммуникационные сети, иные технические средства обработки информации), программное обеспечение (в том числе в котором используются методы машинного обучения), процессы и сервисы по обработке данных и поиску решений».

В отличие от процитированного выше ГОСТа, названный Федеральный закон ведет речь об имитации, а не моделировании (воспроизводстве) интеллектуальной (когнитивной) деятельности человека, и это более точ-

¹⁴ ГОСТ Р 43.0.5-2009. Национальный стандарт Российской Федерации. Информационное обеспечение техники и операторской деятельности. Процессы информационно-обменные в технической деятельности. Общие положения. П. 3.17.

¹⁵ СЗ РФ. 2020. № 17. Ст. 2701.

ная формулировка. Можно имитировать когнитивные функции человека, подражать им при создании соответствующей искусственной системы, но воспроизвести (смоделировать – ГОСТ употребляет эти термины как синонимы) при современном уровне развития техники невозможно.

Еще одно отличие двух легальных определений, на котором хотелось бы кратко остановиться, – то, что искусственный интеллект должен имитировать (воспроизвести-моделировать). В ГОСТе это – «интеллектуальная деятельность мышления человека», а в Федеральном законе – «когнитивные функции человека (включая самообучение и поиск решений без заранее заданного алгоритма)». Оба термина мультиотраслевые и многозначные, какое значение в них вкладывают авторы нормативных актов, точно определить сложно. Возможно, применение слова «когнитивные» в законе связано со стремлением просто избежать повторения и определения понятия интеллекта через интеллект, т.е. как более подходящий в соответствии с правилами русского языка синоним. Быть может, понятие «когнитивные функции» применено как более широкое, включающее в себя и интеллектуальную деятельность. Учитывая, что анализируемый Федеральный закон носит рамочный характер и нацелен на проведение сложного и длительного (пять лет) социально-правового и технологического эксперимента, результат которого неизвестен, разработчики использовали многозначный термин с тем, чтобы не ограничивать собственно рамки этого эксперимента. Имитируя когнитивные функции, можно имитировать что угодно. А какие когнитивные функции человека удастся «смитировать» при разработке искусственного интеллекта – покажут итоговые эмпирические данные, которые до подведения результатов эксперимента законодатель не решается достоверно предсказать.

В целом же, понятие искусственного интеллекта, равно как и понятийный аппарат исследуемого Федерального закона, проработаны на весьма высоком уровне и, что главное, позволяет разрабатывать пакет нормативных актов субъекта федерации и творчески подойти к проведению эксперимента.

Так можем ли мы сегодня создать на основе нейросетей искусственный интеллект со структурой, подобной структуре головного мозга живого существа, в идеале – человека? Можем мы воспроизвести живой мозг в неживой системе или лишь «смитировать»?

Головной мозг человека содержит 86 млрд нейронов, 16 млрд. из которых – в коре головного мозга) (*Azevedo and others, 2009:532-541*). Если бы дело было только в их количестве, машина уже сегодня превзошла бы по своим интеллектуальным способностям человека. В первом процессоре Intel4040, выпущенном в 1971 г., было 2300 транзисторов. К 2017 году их среднее число достигло 19,2 млрд.¹⁶, превысив, таким образом, число ней-

¹⁶ Закон количества транзисторов в процессорах (закон Мура) в цифрах и графиках //

ронов в коре человеческого мозга. В 2019 г. был представлен самый большой процессор, предназначенный для работы искусственного интеллекта, содержащий 1,2 трлн. транзисторов, т.е. более чем на порядок превосходящий число нейронов в мозге человека. При этом все вычисления выполняются на одной плате, что обеспечивает высокую скорость работы (Голованов, 2019).

Основываясь на современных исследованиях биологии мозга, приходится признать, что транзистор процессора не является прямым аналогом нейрона головного мозга. Таким аналогом, если здесь допустимо вести речь об аналогии вообще, можно рассматривать связку нейрон-синапс. Синапс - место контакта между двумя нейронами или между нейроном и получающей сигнал эффекторной клеткой. Он служит для передачи нервного импульса между двумя клетками, причём в ходе синаптической передачи амплитуда и частота сигнала могут регулироваться. Передача импульсов осуществляется химическим путём с помощью медиаторов или электрическим путём, посредством прохождения ионов из одной клетки в другую (Савельев, 2006:96-104). Но тогда количественное сравнение мозга и вычислительной машины переносится на совершенно иной уровень. Нервные клетки головного мозга соединяются друг с другом сотнями триллионов синапсов. От каждой нервной клетки могут отходить десятки тысяч синапсов. В одной только коре больших полушарий человека находится около 125 трлн синапсов.

По результатам визуальной реконструкции данных учёные обнаружили, что каждый синапс содержит около 1000 молекулярных «переключателей», эдаких аналоговых транзисторов. То есть с транзистором правильнее сравнивать не нейрон, а отдельный синапс. Нейрон и взаимодействующие с ним синапсы образуют уже сами по себе самостоятельный «процессор». Получается, что количество «транзисторов» в человеческом мозге теперь нужно увеличить на три порядка. Их больше, чем транзисторов во всех компьютерах на планете и маршрутизаторах вместе взятых было в 2010 г. Из представленного расчёта¹⁷ следует, что один человеческий мозг по сложности примерно сопоставим со всей мировой вычислительной инфраструктурой.

Таким образом, сегодня ставится задача создания искусственного интеллекта в отсутствие элементной базы – наличия у человечества технических вычислительных возможностей, сопоставимых с количественными показателями мозга обычного человека. Достижение ее при современном развитии науки и техники при таких обстоятельствах представляется сомнительным.

<http://pro-spo.ru/vse-o-kompyuterax-i-noutbukax/5567-zakon-kolichestva-tranzistorov-v-prozessorax-zakon-mura-v-czifrax-i-grafikax> (Дата обращения 11 марта 2020 г.).

¹⁷ В человеческом мозге столько же «транзисторов», сколько в мировой ИТ-инфраструктуре (19 ноября 2010 г.) // <https://habr.com/ru/post/108483/> (Дата обращения 11 марта 2020 г.).

Мы довольно подробно рассмотрели технические ограничения создания сильного искусственного интеллекта. Не меньшую проблему составляют и ограничения философские и психологические. Как будет воспринято человеком появление искусственной личности, принимающей решения, творящей, самообучающейся и воспроизводящей самое себя не по написанным человеком алгоритмам, не позволяющим машине преодолеть ограничения, наложенные на нее создателем, но при помощи известных только искусственному интеллекту механизмов, им же и разработанным? Современная фантастическая литература и кинематограф в целом отвечают на этот вопрос: со страхом за свое будущее.

Другое дело, если мы направим свои усилия на совершенствование имеющихся сейчас и создание новых интеллектуальных систем с узкими областями применения и объединение таких систем в одно целое для решения глобальных прикладных задач.

Собственно, и разработчики Федерального закона от 24.04.2020 № 123-ФЗ, указывая в ст. 2 технологии искусственного интеллекта, имеют в виду «технологии, основанные на использовании искусственного интеллекта (включая компьютерное зрение, обработку естественного языка, распознавание и синтез речи, интеллектуальную поддержку принятия решений и перспективные методы искусственного интеллекта)»: перечисляют известные уже сегодня технологии, но допускают применение перспективных, но уже не технологий, а «методов» искусственного интеллекта, оставляя простор для полета мыслей экспериментаторов, не исключают, что только этим все и ограничится.

Ведь именно такие узкоспециализированные системы с применением технологии искусственного интеллекта, призванные помогать человеку думать, а не делать это вместо него, и требуются сегодня для регулирования трудовых отношений.

Итак, сложно, если не невозможно, обеспечить необходимое в современном обществе качество жизни и требуемый гражданами уровень социальной справедливости, пренебрегая современными тенденциями, характерными для периода глобальной смены экономического уклада, уклоняясь или запаздывая в правовом регулировании фактически возникающих экономических и общественных отношений, тем более отношений, имеющих склонность к дальнейшему все более широкому распространению, к числу которых относится и удаленный (дистанционный) труд.

Применение цифровых технологий в трудовых отношениях в России активно развивается и расширяется. Заметное ускорение этот процесс получил в период пандемии коронавируса COVID-19. Перспективы дальнейшей цифровизации сферы труда мы видим в сочетании двух равнозначных факторов: совершенствовании самих этих технологий, повсеместном внедрении блокчейна как наиболее безопасного способа передачи, а

в сочетании с облачными технологиями – и хранения данных, с одной стороны, и повышения качества их научно и практически обоснованного правового регулирования, с другой.

ՄԵՐԳԵՅ ՉՈՒՉԱ – Աշխատանքային հարաբերությունների իրավական կարգավորումը Ռուսաստանում թվայնացման պայմաններում – Հոդվածում հեղինակն անդրադառնում է Ռուսաստանում աշխատանքի ոլորտի վերափոխման արդիական խնդիրներին՝ արտադրության կազմակերպման արդիականացման, տնտեսության թվայնացման և հասարակական կյանքի համատեքստում: Ուսումնասիրվում են անձնակազմի էլեկտրոնային փաստաթղթերի կառավարման, հեռավար աշխատանքի և արհեստական ինտելեկտի կիրառման բնագավառներին վերաբերող նորագույն օրենսդրությունը, ինչպես նաև աշխատանքային հարաբերություններում դրանց կիրառման պրակտիկան: Որոշվում են աշխատանքի ոլորտի իրավական կարգավորման հեռանկարները՝ կապված աշխատանքային օրենսդրության մեջ աշխատանքային հարաբերություններում «լուրջան օրենսդրության» նորմի ամրագրման հետ: Քննվում են հեռավար աշխատանքի իրավական կարգավորման տարածումը պրեկարիատի բոլոր կատեգորիաների վրա, աշխատանքային պայմանագրով աշխատուժ չհամարվող անձանց ներգրավելու բոլոր դեպքերը (ինքնազբաղված, ազբեգատորների հետ պայմանագրով աշխատող, վարձու չօգտագործող անհատ ձեռնարկատերեր և այլն), բլոկչեյնի և թվային ամպի համատարած ներդրումը որպես տեխնոլոգիաներ, որոնք ապահովում են տվյալների փոխանցման և պահպանման ամենամեծ անվտանգությունը, աշխատանքային հարաբերություններում արհեստական ինտելեկտի տարրերի ներդրումը:

Բանալի բառեր – հեռավար աշխատանք, թվային տեխնոլոգիաներ, էլեկտրոնային աշխատանքային գրքույկ, անձնակազմ, արհեստական բանականություն

SERGEY CHUCHA – Legal Regulation of Labor Relations in Russia in the Context of Digitalization. – The article deals with the actual problems of the transformation of the sphere of labor in Russia in the context of the modernization of the organization of production, the digitalization of the economy and public life. The latest legislation on electronic personnel document management, remote work and the use of artificial intelligence, as well as the practice of their application in labor relations, is being studied. The prospects for the legal regulation of the sphere of labor are determined, related to the fixing in the labor legislation of the norm on the "silence mode" in labor relations; the spread of legal regulation of remote work to all categories of the precariat, as well as to all cases of the use of labor not under an employment contract (self-employed, working under an agreement with aggregators, individual entrepreneurs who do not use hired labor, etc.); the widespread introduction of blockchain and digital cloud as technologies that provide the greatest security in the transfer and storage of data; the introduction of elements of artificial intelligence in labor relations.

Key words: remote work, remote work, digital technologies, electronic work book, personnel, artificial intelligence

**ԹԱՓՈՆՆԵՐԻ ԲՆԱԳԱՎԱՌԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ
ԱՌՆՉՎՈՂ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱԽՆՊԻՐՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ՕԼԻՄՊԻԱ ԳԵՂԱՍՅԱՆ

Բազմաթիվ պետությունների ուշադրության կենտրոնում այսօր, ի թիվս այլ խնդիրների, թափոնների աճող ծավալների և դրանց արդյունավետ կառավարման մարտահրավերներն են: Հիմնախնդիրն ընդգրկում է մարդկանց առողջության վրա բացասական ազդեցությունների և շրջակա միջավայրի պահպանության, տնտեսության ոլորտում էական փոփոխությունների, այդ թվում՝ շրջանաձև տնտեսության սկզբունքների որդեգրման և այլ բնագավառներ: Ու թեև ներպետական և միջազգային տարբեր հարթակներում գիտակալորեն և գործնականում բազմիցս հիմնավորվել է թափոնների (հատկապես վտանգավոր թափոնների) բացասական ազդեցության փաստը, այնուամենայնիվ դրանց ծավալները և կառավարման հիմնախնդիրները դեռևս շարունակում են մնալ խիստ անհանգստացնող: Մինչդեռ թափոնների հիերարխիայի արդյունավետ կիրառման դեպքում երկիրը տնտեսական, բնապահպանական, սոցիալական լուրջ օգուտներ է ստանում՝ տնտեսապես արժեքավոր թափոնների օգտահանման, էներգաարդյունավետության բարձրացման, ներկրվող ռեսուրսներից կախվածության նվազեցման և այլ ձևերով:

***Բանալի բառեր** – շրջանաձև տնտեսություն, կենսաբանական թափոն, կենսաքայքայվող (օրգանական) թափոն, էլեկտրական թափոն, թափոնների հիերարխիա, շրջանաձև տնտեսություն*

Յուրաքանչյուր երկրում թափոնների կառավարման արդյունավետությունը պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով և երկրի առանձնահատկություններով: Օրինակ՝ աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները նպաստավոր կամ, հակառակը, խոչընդոտող գործոն կարող են լինել թափոնների արդյունավետ կառավարման գործընթացում: Այդ առումով պետք է նկատի ունենալ, որ Հայաստանը գտնվում է աշխարհի առավել բարձր սեյսմիկ ակտիվության գոտիներից մեկում, որտեղ առկա են երկրաֆիզիկական վտանգերին առնչվող նշանակալի ռիսկեր: Երկրի տարածքում մեծ է երկրաշարժերի և սողանքների (երկրի տարածքի 1/3-ը սողանքավտանգ գոտում է), սելավների և ջրհեղեղների վտանգը, հանդիպում են փլուզումներ: Այս գործընթացներն ու երևույթներն աղբավայրերի տարածքներում և շրջակայքում կարող են հանգեցնել բացասական լուրջ ազդեցություն-

ների: Բացի այդ՝ լեռնային ռելիեֆը և հատկապես ձմռան ամիսներին տրանսպորտային անհասանելիությունը բացասաբար են անդրադառնում աղբահանության աշխատանքների վրա:

Պակաս կարևոր չէ նաև ուրբանիզացման մակարդակը, որը Հայաստանում բարձր է՝ 64%: դա նշանակում է, որ կան սակավաբնակ և հեռավոր բազմաթիվ համայնքներ, որտեղ թափոնների կառավարումը ծախսատար է, ուստի փաստացի չի իրականացվում:

Կարևոր առանձնահատկություններ են նաև հասարակության մշակութային վարքագիծը, սովորությունները, ինչպիսիք են, օրինակ՝ միջոցառումներից հետո հատկապես պլաստիկ թափոնների մեծածավալ գոյացումը չսահմանված վայրերում կամ գյուղական բնակավայրերում տերևների այրման սովորությունը, որը մեծ վնաս է հասցնում հողի բերրի շերտին, և այլն:

Վերոհիշյալ խնդիրների լուծմանը զուգահեռ՝ ոլորտի հաջողության կարևոր գրավականներից են պետական կամքի դրսևորումը, ֆինանսական լուրջ միջոցների ներգրավման հնարավորությունները, ներպետական և միջազգային կազմակերպությունների հետ ակտիվ ու արդյունավետ համագործակցությունը և այլն:

Հայաստանում այսօր թափոնների կառավարման բնագավառում զգալի բարեփոխումների անհրաժեշտություն կա: Դրանք ընդգրկում են թե՛ օրենսդրական բացերի, թե՛ ենթակառուցվածքների, թե՛ ֆինանսական, ինչպես նաև անհատի ու հասարակության վարքագծի ոլորտները:

Թափոնների կառավարման ոլորտի օրենսդրական բարեփոխումները ՀՀ-ում սկսվել են անկախության առաջին տարիներից. այդ հարցը միշտ ուշադրության կենտրոնում է եղել, ընդունվել են ոլորտի հարաբերությունները կարգավորող նորմատիվ իրավական տասնյակ ակտեր, վավերացվել են միջազգային համաձայնագրեր, սակայն, այնուամենայնիվ, դեռևս կան օրենսդրական բազմաթիվ բացեր ու թերություններ, որոնք լուրջ խոչընդոտ են բնագավառի կայուն կառավարման առումով:

Մասնավորապես, ՀՀ-ում դեռևս 2004 թ.-ին ընդունվել և 2005 թ. հուլիսի 1-ից ուժի մեջ է մտել «Թափոնների մասին»¹ օրենքը, որը կարգավորում է թափոնների հավաքման, փոխադրման, պահման, մշակման, օգտահանման, հեռացման, ծավալների կրճատման և դրանց հետ կապված այլ հարաբերություններ, ինչպես նաև տրվում են մարդու առողջության և շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցության կանխարգելման իրավական և տնտեսական հիմքերը: Օրենքում սահմանված են մի շարք հասկացություններ, ամրագրված են թափոնների գործածության ոլորտում ՀՀ կառավարության, շրջակա միջավայրի ոլորտի պետական կառավարման լիազորված մարմնի, առողջապահության բնագավառի կառավարման լիազորված մարմնի, տարածքա-

¹ Տե՛ս ՀՀՊՏ 2004.12.28/72(371), Ընդունվել է 24.11.2004, ուժի մեջ է մտել 07.01.2005:

յին կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների իրավասությունները, թափոնների գործածության ոլորտում նորմավորման, հաշվառման, անձնագրավորման, վիճակագրական հաշվետվությունների և ստանդարտացման իրավակարգավորումները, թափոնների գործածության ոլորտում ներգրավված սուբյեկտների իրավունքներն ու պարտականությունները, թափոնների օգտահանման և դրանց գոյացման ծավալների նվազեցման միջոցառումների տնտեսական խթանման ապահովման, ինչպես նաև թափոնների գործածության ոլորտի վերահսկողության ու իրավախախտումների համար պատասխանատվության իրավակարգավորումները: Պետք է նշել, որ տվյալ օրենքի կիրարկումն ապահովելու նպատակով հետագայում ընդունվել են շուրջ չորս տասնյակ ենթաօրենսդրական ակտեր: Անհրաժեշտ է նշել, որ առավելություններով հանդերձ՝ օրենքում առկա են նաև որոշ բացեր ու թերություններ, որոնք, հաշվի առնելով ոլորտի օրենսդրության մեջ օրենքի կենտրոնական դերն ու նշանակությունը, անհրաժեշտ է լրացնել: Մասնավորապես, թեև օրենքը նախատեսում և խթանում է թափոնների հիերարխիայի որոշ բաղադրիչներ, սակայն սկսած հասկացությունների մակարդակում դրա սահմանումից մինչև այդ գաղափարի ու դրա նպատակի հստակ ու լիարժեք իրականացումը բացակայում են օրենքում: Գաղափարախոսությունն այն միտքը, այն իմաստն է, որը դրվում է օրենքի հիմքում, իսկ համապատասխան իրավակարգավորումներն էլ ուղղվում են այդ միտքը կյանքի կոչելուն, մինչդեռ մեր օրենսդրության մեջ թափոնների հիերարխիայի գաղափարը հեռու է լիարժեք ներկայացված լինելուց: Հիերարխիայի ինստիտուտը Եվրոպական միությունում հիմնադրվել է դեռևս 1975 թ. ընդունված՝ «Թափոնների կառավարման շրջանակային դիրեկտիվով»²: Այն ուղենիշ է դարձել բազմաթիվ երկրների համար՝ մշակելու կամ բարելավելու իրենց ազգային քաղաքականությունները: Թափոնների հիերարխիան սահմանում է թափոնների նվազեցման և կառավարման քայլերի առաջնահերթությունը, որի ամենանախընտրելի քայլը թափոնների գոյացումը կանխելն է, քանակը կրճատելը, ապա վերաօգտագործելը նորոգման աշխատանքների միջոցով: Հաջորդ քայլը վերամշակումն է, ապա՝ օգտահանումը (էներգիայի կամ սնուցման օգտահանումը), իսկ վերջինը՝ նվազ ցանկալի տարբերակը, թափոնները հեռացնելն է (աղբակիզումը կամ դրանց վերջնական տեղադրումը պատշաճորեն կառուցված աղբավայրերում):

Այս գաղափարախոսությունն ամբողջությամբ համահունչ է շրջանաձև տնտեսության սկզբունքներին, քանի որ միտված է նվազեցնելու արտադրության մեջ նյութերի գործածումը և թափոնների քանակը, երկարացնելու արտադրանքի դիմացկունությունը, վերանայելու պիտանիության ավարտ ունեցող ապրանքների նյութական օգտահանման

² Տե՛ս <https://www.eea.europa.eu/policy-documents/council-directive-75-442-eeec>

մակարդակը մեծացնելու նպատակով արտադրանքի և ծառայության դիզայնը: Այն համահունչ է նաև «աղտոտողը վճարում է» և «արտադրողի պատասխանատվության ընդլայնում» բնապահպանական սկզբունքների: Վերջիններիս թերի իրականացումը բացասական լուրջ հետևանքներ է առաջացնում նաև քաղաքացիների ու կազմակերպությունների վարքագծի, ծախսերի ոչ լիարժեք վերականգնման առումներով:

Վերադառնալով «թափոնների հիերարխիա» հասկացության բացակայությանը օրենքում՝ շատ կարևոր ենք համարում ընդգծել, որ թափոնների հիերարխիայի ներդրմանն առնչվող պարտավորություն նախատեսված է նաև 2019 թ. հունիսի 1-ին ՀՀ վարչապետի կողմից ընդունած՝ Եվրոպական միության և Ատոմային էներգիայի եվրոպական համայնքի ու դրանց անդամ պետությունների միջև կնքված համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի կիրարկման ճանապարհային քարտեզը հաստատելու մասին № 666-Լ որոշման «Թափոնների կառավարում» բաժնում: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ 2022 թ.-ի առաջին կիսամյակում արդեն պետք է կազմված լինեին թափոնների կառավարման հինգաստիճան ստորակարգությանը համապատասխան թափոնների կառավարման պլանների և թափոնների առաջացման կանխարգելման ծրագրերը, որոնք ներառում են՝

- թափոնների առաջացման նվազեցումը,
- թափոնների տեսակավորված հավաքը,
- թափոնների վերամշակումը:

Ելնելով ոլորտի ներկա ինստիտուցիոնալ, ենթակառուցվածքային, օրենսդրական թերի իրավիճակից, վերոհիշյալ նպատակներին հասնելու համար անհրաժեշտ ահռելի աշխատանքի ծավալից ու այն հանգամանքից, որ տրամադրված ժամկետի մեծ մասն արդեն անցալու է, գտնում ենք, որ պետք է գործադրել լուրջ ջանքեր այս նպատակին հասնելու համար:

Թափոնների կառավարման իրավական դաշտում հասկացություններին վերաբերող հարցերը բազմաթիվ են: Նախ և առաջ՝ «Թափոնների մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ արտադրության (այդ թվում՝ ընդերքօգտագործման) և սպառման թափոններ են արտադրության (այդ թվում՝ ընդերքօգտագործման) կամ սպառման ընթացքում գոյացած հումքի, նյութերի, արգասիքների, այլ արտադրանքի կամ մթերքի մնացորդները, ինչպես նաև ապրանքներ (արտադրանք), որոնք կորցրել են իրենց սկզբնական սպառողական հատկությունները: Սա թափոնի համար բավականին նեղ սահմանում է, քանի որ ընդգրկում է միայն սպառողական հատկությունները կորցրած իրերն ու առարկաները և մնացորդները, մինչդեռ ներկայումս, ինչպես ամբողջ աշխարհում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում մարդիկ անձամբ են որոշում՝ ազատվել կամ հեռացնել միայն սկզբնական սպառողական հատկությունները կորցրած իրերը, թե՛ նաև այնպիսիք, որոնք դեռևս չեն

կորցրել այդ հատկությունները: Օրինակ՝ որոշ հրահանգներ ուժը կորցրած ճանաչող Եվրոպական խորհրդարանի և խորհրդի 2008 թ. նոյեմբերի 19-ին ընդունած 2008/98/ԵՀ «Թափոնների մասին հրահանգի»³ համաձայն՝ թափոն է համարվում ցանկացած նյութ կամ առարկա, որը այն տնօրինողը հեռացրել է, մտադիր է հեռացնել կամ անհրաժեշտ է, որ հեռացնի: Համեմատությունը ցույց է տալիս, թե որքան լայն ու ընդգրկուն է «թափոն» հասկացությունը մեկնաբանվում ԵՄ օրենսդրությամբ: Այսպես թե այնպես, Հայաստանում էլ աղբավայրերում հայտնվում են հազարավոր իրեր, որոնք փաստացի արդեն հեռացվել են, բայց չեն սպառել իրենց սկզբնական սպառողական հատկությունները: ՀՀ օրենսդրության մեջ «թափոն» հասկացության նեղ մեկնաբանության պատճառով դրանք թափոն համարվել չեն կարող, թեև փաստացի «հանգրվանել» են աղբամանում, և դրանց նկատմամբ վերաբերմունքը տարբեր չէ սկզբնական սպառողական հատկությունները կորցրածներից: Ուստի ճիշտ կլինի ՀՀ օրենսդրությամբ ևս «թափոն» հասկացությունն ընդլայնել ներառելով այն բոլոր իրերն ու առարկաները, որոնք տնօրինողը պարզապես հեռացրել է, մտադիր է հեռացնել, կամ դա անհրաժեշտություն է:

Էկոլոգիական իրավունքի գիտության մեջ հասկացությունների հարցը խորհրդային գիտնականները բարձրացրել են դեռևս 1970-ականներին: Պրոֆ. Վ. Պետրովի կարծիքով՝ գիտականորեն հիմնավորված էկոլոգիական տերմինաբանության մշակումը էկոհրավական հետազոտությունների կարևորագույն խնդիրներից է⁴: Այս հարցում պրոֆ. Օ. Մ. Կոլբասովն այն դիրքորոշումն է հայտնում, որ տերմինաբանությունը պետք է լինի հստակ ու լիարժեք, քանի որ տերմինաբանական տարաձայնությունների հետևում թաքնված են տեսական տարաձայնություններ⁵: Համամիտ լինելով վերոհիշյալ կարծիքներին՝ լուրջ քննադատության ենթակա ենք համարում «Թափոնների մասին» օրենքում թափոնների՝ որոշ առանձին հոսքերի հասկացությունների բացակայությունը, այդ թվում՝ «էլեկտրոնային թափոն», «ավտոմոբիլային թափոն», «կենսաբանական թափոն», «էլեկտրական թափոն» հասկացությունները: Բնականաբար, թվարկված բոլոր տեսակների թափոններն էլ մարդկային կենսագործունեության ընթացքում առաջացել և շարունակում են առաջանալ նաև ՀՀ-ում: Մասնավորապես, խոհանոցային, կենցաղային բազմաթիվ սարքավորումներ, հեռուստացույցներ, բջջային հեռախոսներ, համակարգիչներ և այլ ապրանքներ, որոնք էլեկտրական հոսանք օգտագործող մարտկոցով կամ վարդակով միացվող սարքավորումներ են, հազարավոր լամպեր, լյումինեսցենտ լույ-

³ Տե՛ս <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32008L0098>

⁴ Տե՛ս **Петров В. В.** Проблемы эколога-правовой терминологии // Правовые проблемы экологии. Сборник обзоров, М., 1980, էջ 101-133:

⁵ Տե՛ս **Колбасов О. С.** Терминологические блуждания в экологии // Государство и право, 1999, № 10, էջ 27-37:

սեր, դառնում են օգտագործման համար ոչ պիտանի ու վերածվում են թափոնի: Փոքր եզրաչափերի այս թափոնները սովորաբար հայտնվում են թափոնային այլ հոսքերում՝ կենցաղային թափոններում, իսկ խոշոր եզրաչափերի էլեկտրոնային թափոնները տեղադրվում են աղբարկղների կողքին կամ դրանց համար չսահմանված այլ վայրերում (օրինակ՝ Երևան քաղաքի տարբեր հատվածներում բոլորիս համար տեսանելի են թափոնի վերածված՝ լվացքի մեքենաների հանգրվանատեղեր): Այս առումով առավել խոցելի, բայց իրավական կարգավորման ենթարկված չէ փոքր մարտկոցների հիմնախնդիրը: Նշենք, որ Եվրոպական միությունում նման թափոնների կառավարման ոլորտում գործում է համապատասխան օրենսդրություն, մինչդեռ ՀՀ-ում դրանք ևս հիմնականում խառնվում են կենցաղային աղբի հետ, և ինչպես մյուս երկրներում, որտեղ չկա էլեկտրական թափոնների վերաբերյալ ազգային օրենսդրություն, դրանք գրանցվում են որպես այլ տեսակի թափոններ: Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ նման դեպքերում այս տիպի թափոնների վտանգավոր բաղադրիչները պատշաճ կերպով չեն հեռացվում՝ անդառնալի բացասական հետևանքներ թողնելով շրջակա միջավայրի վրա, այնինչ դրանք կարող են վերամշակվել՝ առանց համապատասխան աշխատակիցներին դրանցում առկա վնասակար նյութերից արդյունավետ պաշտպանելու: Ու թեև աշխարհում առանձին հավաքվում և կառավարվում են էլեկտրական թափոնների միայն 20%-ը⁶, բայց, մեր խորին համոզմամբ, լիովին հնարավոր է պատշաճ օրենսդրություն մշակելու և ընդունելու դեպքում, համապատասխան ֆինանսական հոսքերի ներգրավմամբ, բնակչության իրազեկվածության մակարդակը բարձրացնելու միջոցով փոքր տարածք զբաղեցնող և ոչ մեծ բնակչություն ունեցող Հայաստանում հասնել լիարժեք կարգավորման: Մինչդեռ այդ հասկացությունների բացակայությունն արդեն իսկ լուրջ խոչընդոտ է դրանց գործածության իրավական հիմքերը սահմանելու և խորքային իրավակարգավորումներ նախատեսելու առումով:

Համաձայն ենք, որ ՀՀ օրենսդրությունը պարունակում է կարգավորումներ արտադրության և սպառման թափոնների, շինարարական և քանդման թափոնների, բժշկական թափոնների և վտանգավոր քիմիական նյութերի, թափոնային յուղերի, քսանյութերի վերաբերյալ, բայց իրավական և պրակտիկ առումներով շատ կարևոր է, որ թափոնների գոնե բոլոր խոշոր հոսքերի հասկացություններն առկա լինեն ոլորտի կենտրոնական նորմատիվ ակտում՝ «Թափոնների մասին» օրենքում: Քննարկվող թեմայի հետ իրավական տեսանկյունից ուղղակի առնչություն ունի նաև այն «տարօրինակությունը», որ «կենսաբանական թափոն» հասկացությունը ներկայացված է Վարչական իրավա-

⁶ Տե՛ս http://collections.unu.edu/eserv/UNU:6341/Global-E-waste_Monitor_2017_electronic_single_pages_.pdf

խախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքում: Մտացվում է, որ թեև նման թափոններ առաջանում են մարդկային նորմալ կենսագործունեության ընթացքում, թեև շատ կարևոր է դրանց արդյունավետ գործածության ոլորտը, այդ թվում՝ օգտահանումը, վերամշակումը, հեռացումը և այլն, բայց հասարակությունը դրանց մասին պատկերացում կարող է կազմել միայն վարչական իրավախախտումների օրենսդրության շրջանակներում: Ընդ որում, Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքում կենսաբանական թափոնին տրված մեկնաբանությունը, այն է՝ կենդանական ծագման պարենային և ոչ պարենային հումքի վերամշակումից ստացված թափոններ, ինչպես նաև անասնապահական, թռչնաբուծական և ձկնաբուծական ձեռնարկությունների գործունեության հետևանքով առաջացած թափոններ, առավել բնորոշ է օրգանական թափոնի և ոչ թե կենսաբանական թափոնին, բայց այստեղ էլ պետք է նկատի ունենալ, որ օրգանական թափոնները չեն սահմանափակվում միայն Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգրքում նախատեսված՝ կենսաբանական թափոնների սահմաններով: Օրգանական թափոնները, բացի վերոգրյալից, ներառում են նաև գյուղատնտեսական գործունեության մշակաբույսերի թափոնները: Ելնելով վերոգրյալից՝ կարևոր ենք համարում նախատեսել օրենսդրության մեջ «օրգանական թափոն» կամ «կենսաքայքայվող թափոն» հասկացության և դրանց գործածության լիարժեք իրավակարգավորումները, ինչի շնորհիվ կդադարի գործել Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքով նախատեսված թերի սահմանումը:

Այս առումով կարևոր ենք համարում ընդգծել, որ մի շարք երկրներում օրգանական թափոնների կառավարման լավագույն լուծումներից են կենսագազ արտադրող կայանները: Դրանց գործունեությունը համարվում է բնապահպանական և ֆինանսական օգուտներ բերող, որտեղ կարևորվում են քիմիական պարարտանյութերը օրգանական պարարտանյութերով փոխարինելու, էլեկտրաէներգիայի ու ջեռուցման կայուն հասանելիության և հատկապես կլիմայի փոփոխության հետևանքով ջերմոցային գազերի արտանետումների կրճատման գործընթացները: Հայաստանում, օրինակ, բնական գազը կենցաղում օգտագործվում է գրեթե համատարած (տնային տնտեսությունների 90 տոկոսից ավելին), սակայն, համաձայն կանխատեսումների, բնական գազի համաշխարհային պաշարները ներկա սպառման տեմպերի պահպանման պարագայում սպառվելու են մոտակա 45-55 տարիներին⁷: Ահա ևս մեկ պատճառ թափոնների օգտահանման միջոցով կենսագազի կայաններ գործարկելու համար: Ընդգծենք, որ Հայաստանում այս բնագավառում վիճակն անմխիթար է: Օրինակ՝ 2008-2014 թթ. Ընթացքում «Լուսակերտ բիոգազ փլանթը» գործարկել է թռչնաբուծական թափոն-

⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2021 թ.-ի օգոստոսի 18-ի №1363-Ա որոշման հավելված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագիր (2021-2026 թթ.):

ների կառավարմամբ կենսագազի կայան, որն իր նախադեպը չի ունեցել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Կովկասում: Ցավոք, 2014 թ.-ից այն դադարեցրել է իր գործունեությունը:

2011 թ.-ից ՀՀ-ում աշխատում է նաև «ԱՌՎԱԿՕ» հայ-նորվեգական ՓԲԸ-ն, որն զբաղվում է օրգանական թափոնների վերամշակմամբ՝ ստանալով օրգանական կենսածին տարատեսակ պարարտանյութեր և հողի բարելավիչներ: Այս և այլ որոշ ընկերությունների գործունեությունը փաստում է, որ Հայաստանում ևս հնարավոր է հավաքել օրգանական թափոններ, վերամշակել, օգտահանել դրանք, սակայն նշենք, որ այդ ամենն առավել լիարժեք ու ավելի մեծ ծավալներով իրագործելի կլինի իրավական դաշտի բարելավման և ենթակառուցվածքների հարմարեցման դեպքում, մինչդեռ ոլորտում հասկացությունների հստակեցման լուրջ խնդիր կա:

Ի դեպ, քննարկվող ոլորտի օրենսդրությունը, ընդգրկուն հասկացություններից զատ, չի նախատեսում նաև ոլորտի համար կարևոր այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են՝ «բարձրորակ վերամշակում», «ցածրորակ վերամշակում», «աղբի տարանջատում» և այլ եզրույթներ: Ստացվում է, որ թափոնների առանձին տեսակների հասկացությունները կա՛մ առհասարակ բացակայում են, կա՛մ թերի են, կա՛մ իրենց տեղում չեն, ինչը լուրջ խոչընդոտ է դրանց արդյունավետ կառավարումն իրականացնելու ճանապարհին:

Թափոնների կառավարման բնագավառում հասկացությունները լիարժեք սահմանելուն զուգահեռ առաջնային քայլերից է դրանց շեղումն աղբավայրերից, այսինքն՝ առաջացման վայրերում դրանց տարանջատումը: Թափոնների տեսակավորումը նյութերի օգտահանման ամենաարդյունավետ նախապայմաններից է: Թափոնների տեսակավորված հավաքումը բոլոր առումներով հեշտացնում է թափոնների սկզբնական մշակման, ինչպես նաև վտանգավոր թափոնների տարանջատման և վնասագերծման գործընթացները: Մինչդեռ, ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանում փաստորեն համընդհանուր մոտեցում է աղբավայրերում հսկայական ծավալներով վտանգավոր թափոնները կենցաղային թափոններին միախառնած տեղադրելը: Դրա պատճառը ոչ միայն ենթակառուցվածքների պակասությունն է, այլև այն փաստը, որ ՀՀ-ում թափոնների տեսակավորումը՝ որպես նյութերի ամենաարդյունավետ օգտահանման նախապայման, պատշաճ չի խրախուսվում:

Այս բնագավառի արտոնությունների առումով ուշագրավ է «Թափոնների մասին» ՀՀ օրենքի 23-րդ հոդվածը. «Թափոնների օգտահանմանն ու դրանց գոյացման ծավալների նվազեցմանն ուղղված միջոցառումների խթանման նպատակով թափոնների գոյացման նվազեցմանն ուղղված տեխնոլոգիաներ ներդնող կազմակերպությունները, որոնք թափոններ են օգտահանում արտադրանքի արտադրման (աշխատանքի կատարման, ծառայությունների մատուցման) ընթացքում, իրակա-

նացնում են դրանց հավաքումը, պահեստավորումը, արտադրամասերի շինարարությունը, ինչպես նաև կազմակերպում են թափոնների օգտահանման համար սարքավորումների արտադրություն, փայտօրակյան մասնակցություն են ունենում թափոնների օգտահանմանը և դրանց գոյացման ծավալների նվազեցմանն ուղղված միջոցառումների ֆինանսավորմանը, կարող են ստանալ արտոնություն օրենքով սահմանված դեպքում»: Առաջին հայացքից արդեն իսկ պարզ է, որ այս հոդվածն ունի բովանդակության պարզեցման կարիք, մասնավորապես՝ պարզ չէ, թե հոդվածում թվարկված գործունեություններից որևէ մեկի իրականացումը բավարար է արդյոք արտոնություն ստանալու համար, թե՞ անհրաժեշտ են մատնանշված բոլոր գործունեությունները: Բացի բովանդակային անորոշությունից, հոդվածն ունի նաև կիրառման բարդություն, քանի որ այս օրենքի ընդունումից հետո որևէ նորմատիվ իրավական ակտով չի նախատեսվել նշված արտոնությունների համար դիմելու և դրանք ստանալու ընթացակարգ: Բացի այդ, 23-րդ հոդվածը չի մասնավորեցնում նշված արտոնությունների տեսակները՝ հարկային արտոնություն, ներմուծման արտոնություն, գույք կանաչ սակագի՞ն և այլն: Վստահ ենք, որ նման անորոշությունները հարթելուց հետո միայն հնարավոր կլինի կյանքի կոչել այս հոդվածը: Վերոհիշյալը հիմնավորելու համար բավական է նշել, որ թեև «Թափոնների մասին» ՀՀ օրենքը գործում է դեռևս 2005 թ.-ից, սակայն մինչ օրս՝ օրենքի ընդունումից 17 տարի անց, որևէ սուբյեկտ այս հոդվածի հիման վրա չի ստացել արտոնություն:

Ինչ վերաբերում է տեսակավորման հարցի կարևորությանը, ապա այն հատկապես ընդգծվում է որոշ՝ առանձնակի վտանգավոր իրերի ու առարկաների դեպքում, ինչպես օրինակ՝ սնդիկային ջերմաչափը, սնդիկ պարունակող լամպերը և այլն: Թեև հազարավոր ջերմաչափեր ու լամպեր կոտրվում են կամ դառնում օգտագործման համար ոչ պիտանի, սակայն ՀՀ բնակիչներն այս առարկաների վտանգավորության աստիճանի մասին լավագույնս տեղեկացված լինելու դեպքում էլ չունեն օբյեկտիվ հնարավորություն դրանք հեռացնելու պատշաճ վայրում: Չնայած այդպիսի թափոնների վնասակարությանը և դրանց բացասական ազդեցություններին՝ իրավական համապատասխան գործընթացներ կամ ենթակառուցվածքի նախագծում կամ շինարարություն դեռևս չեն իրականացվում:

Քննարկվող հարցի առնչությամբ ցանկանում ենք նաև մատնանշել, որ ՀՀ կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագրի՝ «Շրջակա միջավայրի պահպանություն» բաժնում շրջակա միջավայրի կառավարման առաջնահերթ ուղղություններից է նաև թափոնների (այդ թվում՝ ընդերքօգտագործման) կառավարման համակարգի կատարելագործումը: Բացի այդ՝ ՀՀ տարածքային զարգացման և ենթակառուցվածքների նախարարությունը մշակել և շրջանառության մեջ է դրել թափոնների կա-

ռավարման ոլորտում կարևորագույն տեղ զբաղեցնող՝ «Աղբահանության և սանիտարական մաքրման մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին նախագիծը⁸, որը, իրավակարգավորումներից բացի, նախատեսում է նաև ոլորտի մի շարք հասկացություններ:

Այսպիսով, սույն հոդվածում քննարկված և բազմաթիվ այլ «հասկացությունների» պակասը, դրանց թերի լինելը լուրջ խոչընդոտ են իրավական դաշտում համապատասխան խորքային ու լիարժեք իրավակարգավորումներ նախատեսելու և դրա հիման վրա պրակտիկա ձևավորելու առումով: Մինչդեռ տնտեսապես զարգացած որոշ երկրներ չեն վախեցել իրենց առջև նպատակ դնել հասնելու «գրո թափոն»-ի: Այն, բնականաբար, պահանջում է լայնածավալ ու պետական համապատասխան մարմինների ու հասարակության բոլոր խմբերի ջանադիր աշխատանք, բայց միևնույն ժամանակ ենթադրում է թափոնների իսպառ վերացում: Հայաստանում թափոնների կառավարման ոլորտը դեռևս հեռու է այդպիսին դառնալուց, բայց, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ թափոնների արդյունավետ կառավարումը հսկայական նշանակություն ունի հանրային առողջության, երկրի բնապահպանական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային ոլորտներում, հաշվի առնելով դրա բացասական հետևանքների երկարատև ու երբեմն լայնածավալ բնույթը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ համաշխարհային զարգացումն ու իրողությունը թելադրում են համապատասխան պահանջներ այս ոլորտում, գտնում ենք, որ ծայրահեղ անհրաժեշտություն է ՀՀ-ում ևս կատարելագործել օրենսդրությունը՝ թերություններն ու բացերը վերացնելով, պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորություններն այս ոլորտում ճիշտ սահմանելու ու իրականացնելու ճանապարհով բարձրացնել հասարակության իրազեկվածության մակարդակը և հասնել տեսանելի արդյունքների ու ապահովել շարունակականություն:

ОЛИМПИЯ ГЕГАМЯН – *Некоторые правовые вопросы, связанные с понятиями в сфере отходов в Республике Армения.* – Подчеркивая роль и значение воздействия отходов на современном этапе научно-технического развития и жизни человека, в данной статье представлен анализ современной ситуации в области понятий и видов отходов в Республике Армения. В статье указывается, что основная сложность сферы также заключается в том, что бенефициаром считается все население РА и в сфере управления задействовано большое количество субъектов.

В статье рассматриваются пробелы и недостатки отрасли и их последствия. Эффективное обращение с отходами имеет большое значение в здравоохранительной, экологической, экономической, социальной и культурной сферах страны, учитывая долгосрочный, а иногда и масштабный характер его негативных последствий.

⁸ Տե՛ս <https://www.e-draft.am/projects/3643/about>

Учитывая роль и значение национального законодательства в сфере, его влияние на практику, предложены соответствующие решения.

Ключевые слова: *циклическая экономика, биологические отходы, биоразлагаемые отходы, электронные отходы, иерархия отходов*

OLYMPIA GEGHAMYAN – *Some Legal Issues Related to the Concepts of Waste in the Republic of Armenia.* – Emphasizing the role and significance of the impact of waste at the current stage of scientific and technical development and human life, this article presents the analysis of the current situation in the field of concepts of waste management in the Republic of Armenia and their types. The article points out that the main complexity of the sector also lies in the fact that the entire population of the RA is considered the beneficiary and a large number of actors are involved in the management sector.

The article discusses the gaps and shortcomings of the sector and their consequences. Effective waste management is of great importance in the public health, environmental, economic, social and cultural spheres of the country, taking into account the long-term and sometimes large-scale nature of its negative consequences.

Taking into consideration the role and significance of the national legislation in the field, its impact on practice, appropriate solutions have been proposed.

Key words: *circular economy, biological waste, biodegradable waste, electronic waste, waste hierarchy*

**ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՒՆԵՑՈՂ ԱՆՁԱՆՑ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՈՒՄ ԵՎ ՀՀ
ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՄԲ**

ՔՆԱՐԻԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, ՄԵՐԳԵՅ ՂԱԶԻՆՅԱՆ

Հոդվածում քննարկվում են քաղաքացիություն չունեցող անձանց պաշտպանության և ապաքաղաքացիության դեպքերի կրճատմանն առնչվող հիմնախնդիրները միջազգային և ներպետական իրավունքում: Ներկայացվում են ոլորտի կարգավորմանն ուղղված միջազգային իրավական ու ներպետական հիմնական փաստաթղթերը, դրանց կիրառման արդյունավետությունը և դերը քաղաքացիություն չունեցող անձանց բացահայտելու, նրանց անհրաժեշտ պաշտպանությունն ապահովելու գործում:

Մեզանում քաղաքացիություն չունեցող անձանց իրական վիճակը հաճախ ճիշտ չի գնահատվում: Նրանք առավելապես զրկված են լինում բոլոր այն իրավունքներից, որոնք մեզ համար սովորական են: Սա նրանց դարձնում է իրավական տեսանկյունից «անտեսանելի»․ մարդիկ, որոնք իրականում գոյություն ունեն, սակայն իրավաբանորեն չեն ճանաչվում:

Ապաքաղաքացիության կրճատմանն ուղղված միջազգային փաստաթղթերը կազմում են այն համընդհանուր իրավական բազան, որի դրույթներն իմպլեմենտացնելով՝ պետությունները պետք է ստեղծեն ներպետական արդյունավետ մեխանիզմներ՝ ապահովելու իրենց սահմանների ներքում գտնվող քաղաքացիություն չունեցող անձանց առնվազն անվտանգ ու բարեկեցիկ կյանքը:

Բանալի բառեր - *Քաղաքացիություն չունեցող անձանց կարգավիճակի մասին 1954 թ. կոնվենցիա, Ապաքաղաքացիության կրճատման մասին 1961 թ. կոնվենցիա, ապատրիդների միջազգային պաշտպանություն, #Ես պատկանում եմ, ՄԱԿ ՓԳՀ, քաղաքացիության մասին ՀՀ օրենսդրություն*

Ապաքաղաքացիության հիմնախնդիրն ընդհանուր առմամբ սկզբնավորվել է 20-րդ դարի առաջին կեսերին՝ հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Դրա պատճառը հիմնականում պետությունների միջև վեճերն էին անհատների իրավական ինքնության սահմանման, պետության իրավահաջորդության, հասարակության մեջ ուրող խմբերի երկարատև մարզինալացման, առանձին անհատներին կամ խմբերին քաղաքացիությունից զրկելու վերաբերյալ¹:

¹ Տե՛ս **Perry J., Carey C.** Some Aspects of Statelessness Since World War I, *The American Political Science Review*, Vol. 40, No. 1 (Feb., 1946), էջ 118:

Այնուամենայնիվ, 20-րդ դարի սկզբին քաղաքացիության վերաբերյալ հարցերն ամբողջությամբ գտնվում էին պետությունների իրավասության ներքո և չէին կարգավորվում միջազգային իրավական նորմերով: 1923 թ. Միջազգային արդարադատության մշտական պալատը Թունիսի և Մարոկկոյի քաղաքացիության դեկրետների մասին №4 Խորհրդատվական եզրակացության մեջ նշեց, որ պետությունների նման իրավասությունը կարող է սահմանափակվել այլ պետությունների նկատմամբ այդ ոլորտում ստանձնած պարտավորություններով: Փաստորեն, ապաքաղաքացիության հետ կապված հարցերը դրանով ընդգրկվեցին միջազգային իրավական կարգավորումների մեջ:

1924 թ. Ազգերի լիգայի ներկայացուցչական մարմինը Ասամբլեան, բանաձև ընդունեց, որի հիման վրա ստեղծվեց Փորձագետների կոմիտե: Այն պետք է կազմեր միջազգային իրավական համաձայնագրով ամրագրման ենթակա՝ այդ ժամանակաշրջանի համար առավել ցանկալի ու հրատապ հարցերի նախնական ցանկ: Իր առաջին հանդիպման ժամանակ Փորձագետների կոմիտեն առաջ քաշեց 11 նման հարց, որոնց թվում առաջինը հենց քաղաքացիության վերաբերյալ ներպետական օրենքների միջև անհամապատասխանություններն էին, ինչը պատճառ էր պետությունների կողմից քաղաքացիություն ձեռք բերելու ու դադարեցնելու գործընթացների նկատմամբ ոչ միասնական մոտեցումների դրսևորման և պայմանավորում էր ապաքաղաքացիության դեպքերի առաջացումն ու հետագա ավելացումը:

Արդյունքում, տարիներ անց՝ 1930 թ. ապրիլին, Հաագայում ընդունվեց կոնվենցիա, որը վերաբերում էր քաղաքացիության մասին օրենքների միջև առկա կոլիզիոն խնդիրներին: Կոնվենցիան սահմանեց. «...միջազգային հանրության ընդհանուր շահերից է բխում ապահովել, որ նրա բոլոր անդամները պետք է ճանաչեն, որ յուրաքանչյուր անձ պետք է ունենա քաղաքացիություն, և կատարյալը, որին պետք է ուղղված լինեն մարդկության ջանքերն այս ոլորտում, քաղաքացիություն չունենալու բոլոր դեպքերի վերացումն է»²:

Կոնվենցիան սահմանեց այս ոլորտի կարգավորման առաջին միջազգային կանոնները, որոնց հիման վրա պետությունները կարող էին նվազեցնել ապաքաղաքացիության և երկքաղաքացիության դեպքերը. ի դեպ վերջինս այդ ժամանակաշրջանի համար դիտվում էր որպես խնդրահարույց և ոչ նորմալ երևույթ:

Չնայած միջազգային հանրության այս ջանքերին՝ պետությունների օրենսդրությունների միջև առկա անհամապատասխանությունները շարունակում էին գոյություն ունենալ, ինչը ավելացնում էր աշխարհում ապաքաղաքացիության դեպքերը: Բացի դրանից՝ տեղի էին ունե-

² League of Nations, Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Law, 13 April 1930, League of Nations, Treaty Series, vol.179, p. 89, No.4137, նախաբան, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b00.html>

նում իրադարձություններ, որոնց պարագայում պետությունն ի վիճակի չէր լինում վերահսկել այս գործընթացները, մասնավորապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ինչի հետևանքով աշխարհում քաղաքացիություն չունեցող անձանց թիվն էլ ավելի աճեց:

Այսօր միլիոնավոր մարդիկ գրկված են իրենց հիմնարար իրավունքներն իրացնելու հնարավորությունից, քանի որ ոչ մի պետություն չի ճանաչում նրանց որպես իր քաղաքացի: Մեզանում հաճախ քաղաքացիություն չունեցող անձանց իրական վիճակը ճիշտ չի գնահատվում: Այն դեպքերում, երբ անձը ոչ մի պետության կողմից չի ճանաչվում որպես իր քաղաքացի, նա դառնում է քաղաքացիություն չունեցող անձ, ինչը նրան գրկում է այնպիսի իրավունքներից, ինչպիսիք են վարձատրվող աշխատանք ունենալը, ազատ տեղաշարժվելը: Նա չի կարողանում ստանալ կրթություն և բժշկական օգնություն ու սպասարկում, գրկված է լինում սեփականության իրավունքից և նույնիսկ ամուսնությունն ու իր երեխայի ծնունդը գրանցելու հնարավորությունից: Քաղաքացիություն չունեցող անձինք չեն կարողանում նաև մասնակից լինել իրենց մշտական բնակության երկրում տեղի ունեցող իրավական գործընթացներին, օրինակ՝ ընտրություններին: Մա նրանց դարձնում է իրավական տեսանկյունից «անտեսանելի» մարդիկ, որոնք իրականում գոյություն ունեն, սակայն իրավաբանորեն չեն ճանաչվում³:

Այս ամենը պահանջում է պետությունների կողմից արդյունավետ մեխանիզմների մշակում՝ քաղաքացիություն չունեցող անձանց բացահայտելու, ճշգրիտ ուղղորդելու և փաստաթղթավորելու, ինչպես նաև նրանց հետ վարվելու ավելի արդյունավետ միջոցներ կիրառելու համար:

Անձի՝ քաղաքացիություն չունենալու պատճառները կարող են տարբեր լինել: Ներպետական օրենսդրության և օրենքների խնդիրներն ու բացերը, ինչպես նաև դրանց գործնական կիրառության ոլորտում բացթողումները և անտեղի խոչընդոտները տարբեր երկրներում համարվում են ապաքաղաքացիության հիմնական պատճառներ:

Մեկ այլ պատճառ կարող է լինել, երբ մարդիկ լքում են իրենց ծագման երկիրը, որի քաղաքացի են և չեն կարողանում ձեռք բերել վավեր փաստաթուղթ՝ լինելով քաղաքացիության երկրից դուրս: Եթե պետությունը թույլ չի տալիս քաղաքացիություն բացառապես ծննդով, ապա անձը կարող է հայտնվել ապաքաղաքացիության վտանգի առաջ: Որոշ դեպքերում քաղաքացիության շնորհմանն առնչվող գործընթացներում լինում է խտրական մոտեցում, իսկ երեխայի ծննդի գրանցման տեսանկյունից պետությունները չեն ցուցաբերում անհրաժեշտ ճկունություն:

Պետությունների փլուզումը կամ նոր պետությունների ձևավորումը (օրինակ՝ ԽՍՀՄ փլուզումը և դրա կազմում ընդգրկված պետու-

³ St' u Bezgraždanstvo: Principy analiza v celyah predotvrasheniya, sokrasheniya i zashity UYKB, 2008, էջ 3, <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=4b5d680a2>

յունների անկախացումը) նույնպես կարող է ապաքաղաքացիության տարածմանը նպաստող պայման լինել: Ավելին, նման դեպքերում էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական առանձին խմբեր կարող են իրենց կապն այս կամ այն պետության հետ ապացուցելիս մի շարք խնդիրների բախվել: Քաղաքացիության կորստի կամ զրկման պատճառ կարող են համարվել նաև տեղահանությունները՝ ինչպես միջազգային պաշտպանություն հայցելիս, այնպես էլ այլ նպատակներով:

Անկախ այն հանգամանքից՝ ապաքաղաքացիությունը պետությունների կողմից դրսևորվող խտրականության, նպատակային քաղաքականության, թե բացթողումների ու օրենսդրությունների միջև կոլիզիաների հետևանք է, այն հանգեցնում է առանձին խմբերի մարգիլացման, քաղաքացիական իրավունքների ոտնահարման, արդյունքում էլ անձանց տեղահանման: Ըստ այդմ՝ սերտ է փոխկապակցվածությունը քաղաքացիություն չունեցող անձանց և փախստականների միջև, ուստի նրանց խնդիրներով զբաղվելու համար միջազգային ինստիտուցիոնալ մարմին ընտրվեց Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների գծով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը (այսուհետև՝ ՄԱԿ ՓԳՀ): Բացի դրանից՝ այդ ժամանակաշրջանում ընդունվեցին միջազգային երեք հիմնական փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում էին փախստականների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց պաշտպանությանը: Դրանցից առաջինը 1951 թ. ընդունված՝ Փախստականների կարգավիճակի մասին կոնվենցիան է, որը դարձավ փախստականների միջազգային պաշտպանության հիմնաքարը աշխարհում: Երկրորդը վերջինիս քույր փաստաթուղթն է, որը, սակայն, ընդունվեց փոքր-ինչ ուշացումով, այն է՝ Քաղաքացիություն չունեցող անձանց մասին 1954 թ. կոնվենցիան: Վերջինիս նպատակն է՝ «միջազգային համաձայնագրով կարգավորել և զարգացնել քաղաքացիություն չունեցող անձանց կարգավիճակը»⁴: Այն այսօր էլ շարունակում է մնալ քաղաքացիություն չունեցող անձանց վերաբերյալ միջազգային իրավական մեխանիզմների առանցքային կետը՝ հատկապես պայմանավորված նրանով, որ սահմանում է քաղաքացիություն չունեցող անձի հասկացությունը (որպես «անձ, որը ոչ մի պետության քաղաքացի չի համարվում՝ համաձայն այդ պետության օրենսդրության»⁵): Եվ վերջապես, երրորդ փաստաթուղթը Ապաքաղաքացիության կրճատման մասին 1961 թ. կոնվենցիան է, որը սահմանում է քաղաքացիություն չունեցող անձանց հետ վարվելակերպի նվազագույն չափանիշները, ինչպես նաև ապաքաղաքացիության դեպքերի նվազեցման հիմնական ուղղությունները⁶:

1954 թվականի և 1961 թվականի կոնվենցիաները կազմում են ա-

⁴ Քաղաքացիություն չունեցող անձանց մասին 1954 թ. կոնվենցիա, նախաբան:

⁵ Նույն տեղում, հոդված 1 (1):

⁶ Տե՛ս Ապաքաղաքացիության կրճատման մասին 1961 թ. կոնվենցիա, նախաբան:

պաքաղաքացիության դեպքերի կանխմանն ուղղված բազմակողմանի ու համապարփակ միջազգային իրավական դաշտը, որն առնվազն երաշխավորում է քաղաքացիություն չունեցող անձանց իրավական կարգավիճակը, ըստ այդմ՝ որոշակի կայունություն է տալիս և առանձին դեպքերում նաև կանոնակարգում է նրանց կեցությունը տվյալ պետությունում: Սա, իր հերթին, զգալիորեն նվազեցնում է բնակչության հարկադիր տեղահանման հավանականությունը, ինչպես նաև դառնում է յուրատեսակ ելակետ այն գործերի համար, որոնք պետք է լուծվեն միջազգային իրավական գործիքների միջոցով:

Այս կոնվենցիաներն ամրագրում են պետությունների ներսում, ինչպես նաև նրանց միջև ի հայտ եկող լրջագույն մարտահրավերներից մեկի լուծմանն ուղղված, այն է՝ քաղաքացիություն չունեցող անձանց պաշտպանության արդյունավետ ապահովման պատրաստի մեխանիզմներ: Ձգտելով երաշխավորել բոլոր մարդկանց քաղաքացիության իրավունքի գործնական իրագործումը՝ այս իրավական համակարգը հատուկ ուշադրություն է դարձնում պետության կողմից տրամադրվող պաշտպանության ապահովմանը այն անձանց համար, որոնք այլապես միջազգային պաշտպանության կարիք կունենային:

Ի սկզբանե Քաղաքացիություն չունեցող անձանց կարգավիճակի մասին 1954 թվականի կոնվենցիան մշակվում էր որպես 1951 թվականի կոնվենցիային կից արձանագրություն: Ապաստանի և ապաքաղաքացիության հիմնախնդիրները բավականին նման են իրար, հաճախակի նույնիսկ փոխապայմանավորված ու փոխկապակցված: Ըստ այդմ էլ անհրաժեշտ էր ձևավորել այնպիսի համակարգ, որը պետք է այս երկու հիմնախնդիրների լուծման մեխանիզմ դառնար: Իհարկե, քաղաքացիություն չունեցող ոչ բոլոր անձինք են ի վերջո փախստական դառնում կամ պետության սահման հատում: Բացի դրանից՝ պետություններն ունեն իրենց ներպետական կարգավորումը անձի քաղաքացիական պատկանելությունը որոշելու հարցում, որի հիման վրա որոշումներ են կայացնում այն դեպքում, երբ պետությունների սահմանած մոտեցումների միջև որոշակի տարբերություններ կան: Այսինքն՝ միշտ չէ, որ ապաքաղաքացիության դեպքերը պայմանավորված են խտրականությամբ կամ մարդու իրավունքների ապահովումից խուսափելու արդյունք են. ինչպես արդեն նշել ենք, դրանք կարող են լինել պետությունների իրավական դիրքորոշումների միջև անհամապատասխանությունների, օրենքների միջև կոլիզիաների հետևանք: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ միջազգային հանրությունը ՄԱԿ-ի հովանու ներքո նախաձեռնեց ձևավորել ապաքաղաքացիության հետ կապված հիմնախնդիրների լուծմանն ուղղված համընդհանուր իրավական համակարգ. մշակվեց հատուկ կոնվենցիա, որն այսօր միջազգային իրավական այն հիմնական փաստաթուղթն է, որը սահմանում է քաղաքացիություն չունեցող անձանց իրավական կարգավիճակը, ինչպես նաև

ամրագրում է նրանց հիմնարար իրավունքներն ու պաշտպանության նվազագույն չափանիշները:

Ապատրիդների կարգավիճակի մասին արձանագրությունը Փախստականների կարգավիճակի մասին 1951 թ. կոնվենցիայից զատելու և դրան առանձին կոնվենցիայի կարգավիճակ տալու հիմնական կռիվներից մեկն այն էր, որ ապաքաղաքացիությունը դիտվի ինքնուրույն հիմնախնդիր, որը պահանջում է ուրույն և յուրահատուկ լուծումներ:

1961 թվականի կոնվենցիայի հիմնական նպատակը ապաքաղաքացիության հնարավոր դեպքերը կանխարգելելն էր: Կոնվենցիան սահմանում է ազգային պաշտպանության համակարգի զարգացման ու պետության կողմից տրամադրվող պաշտպանության արդյունավետության դեպքում միջազգային պաշտպանության անհրաժեշտության նվազեցմանն ուղղված շրջանակներ:

Ապաքաղաքացիության դեպքերի հետագա կանխարգելման նպատակով Կոնվենցիան սահմանում է հետևյալ հիմնական սկզբունքները, որոնք մասնակից պետությունները պետք է ներառեն քաղաքացիության վերաբերյալ իրենց ազգային օրենսդրության մեջ՝

- քաղաքացիություն ձեռք բերելու հնարավորություն այն անձանց կողմից, որոնք այլ պարագայում կլինեն քաղաքացիություն չունեցող, և որոնք ծնվել են տվյալ պետության տարածքում կամ դրանից դուրս, սակայն ծնողներից առնվազն մեկը տվյալ պետության քաղաքացի է,

- պաշտպանություն քաղաքացիությունը կորցնելուց կամ դրանից զրկելուց, եթե անձը դրա հետևանքով դառնում է քաղաքացիություն չունեցող,

- տարածքների հանձնման դեպքում ապաքաղաքացիության դեպքերից խուսափելու երաշխիքներ:

Քաղաքացիության և ձեռքբերումը, և՛ կորցնելը տեղի են ունենում, երբ անձը համապատասխանում է դրա համար սահմանված հիմնական չափանիշներին: Սրանով Կոնվենցիայի հեղինակներն ընդունել են, որ կարող են լինել քաղաքացիություն չունենալու առանձին և բացառիկ դեպքեր: Սակայն կարևորն այստեղ այն է, որ պետությունը, որի հետ անձը կապ ունի, պայմանավորված այդ պետության տարածքում ծնվելով, ծագմամբ կամ նախկինում այդ պետության քաղաքացիությունն ունենալով, պետք է գործադրի բոլոր ջանքերը՝ նվազագույնի հասցնելու ապաքաղաքացիության դեպքերը: Այդ ջանքերի էական մասն են մարդու իրավունքների հիմնարար սկզբունքները, ներառյալ ընթացակարգային երաշխիքների հասանելիությունը, խտրականության բացառումը և ընտանիքի միասնությունն ու վերամիավորումը: Քաղաքացիություն չունեցող անձանց հատուկ պաշտպանությունից են օգտվում ամուսինները և երեխաները: Բացի դրանից՝ Կոնվենցիայի 13-րդ հոդվա-

ծը նաև սահմանում է, որ քաղաքացիություն չունեցող անձանց նկատմամբ վերաբերմունքի նվազագույն չափանիշը չպետք է սահմանափակում լինի այն պետությունների համար, որոնք կարող են և ցանկանում են ավելի մեծ աջակցություն ցուցաբերել քաղաքացիություն չունեցող անձանց:

Ի վերջո, 1961 թվականի Կոնվենցիան միջազգային այն փաստաթուղթն է, որը թույլ է տալիս շեշտադրումը միջազգային պաշտպանությունից ուղղել դեպի պետությունների կողմից տրամադրվող պաշտպանությունը:

1954 թվականի և 1961 թվականի կոնվենցիաների նպատակը ապաքաղաքացիության հիմնախնդրի հետևողական և մեթոդական բացահայտման սկիզբը դնելն էր: Սակայն որքան էլ տարօրինակ թվա, նշյալ միջազգային իրավական փաստաթղթերի մշակումից հետո այս խնդրի նկատմամբ հետաքրքրությունը հետզհետե նվազեց: Վերջին ժամանակներում ապաքաղաքացիության երևույթի նկատմամբ հետաքրքրությունը աճեց, սակայն դա հիմնականում պայմանավորված էր այնպիսի լայնածավալ փոփոխություններով, ինչպիսին է օրինակ՝ պետությունների փլուզումը, ԽՍՀՄ-ի անկումը:

Վերոնշյալ հիմնարար փաստաթղթերի մշակմանը զուգահեռ՝ միջազգային հանրությունը սկսել էր զարգացնել մարդու իրավունքների պաշտպանության ինստիտուտը, որի հիմքում ընկած կարևորագույն փաստաթղթերից մեկը՝ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, քաղաքացիությունը սահմանեց որպես մարդու հիմնարար իրավունք, որը պատկանում է յուրաքանչյուրին⁷:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի դրույթներից ելնելով՝ հետագայում Միավորված ազգերի և տարածաշրջանային մարմինների մակարդակով ընդունված մարդու իրավունքների փաստաթղթերի մեծ մասը ևս պարունակում է քաղաքացիության իրավունքի վերաբերյալ դրույթներ: Դրանց շարքում են Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին դաշնագիրը (հոդված 24), Երեխաների իրավունքների մասին կոնվենցիան (հոդված 7), որը սահմանում է յուրաքանչյուր երեխայի քաղաքացիություն ունենալու իրավունքը, Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիան (հոդված 5), Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիան (հոդված 9), ինչպես նաև շաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին կոնվենցիան (հոդված 18):

Ապաքաղաքացիության կրճատմանն ուղղված վերջին ժամանակների կարևորագույն գործիք է 2014 թ. նոյեմբերի 4-ին ՄԱԿ ՓԳՀ-ի կողմից մեկնարկված *#Ես պատկանում եմ (#I Belong)* արշավը, որն Ապա-

⁷ Տե՛ս Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, 1948, դեկտեմբերի 10, հոդված 15:

քաղաքացիության վերացման մասին 2014-2024 թթ. գործողությունների համաշխարհային ծրագիր է: Այն ունի կոնկրետ նպատակներ, որոնց անհրաժեշտ է հասնել 10 տարվա ընթացքում: Դրանցից հիմնականը, անշուշտ, համաշխարհային մակարդակում ապաքաղաքացիության վերացումն է:

Համաշխարհային ծրագրով նախատեսված 10 գործողություններն են՝

Գործողություն 1. Լուծել քաղաքացիության հիմնական իրավիճակները:

Գործողություն 2. Ապահովել, որ ոչ մի երեխա չծնվի առանց քաղաքացիության:

Գործողություն 3. Հեռացնել գենդերային խտրականությունը քաղաքացիության մասին օրենքներից:

Գործողություն 4. Կանխել խտրական հիմքերով քաղաքացիության տրամադրումը մերժելու, կորցնելու կամ զրկելու դեպքերը:

Գործողություն 5. Կանխարգելել պետության իրավահաջորդության դեպքում քաղաքացիությունից զրկելու դեպքերը:

Գործողություն 6. Քաղաքացիություն չունեցող միգրանտներին տրամադրել պաշտպանության կարգավիճակ և նպաստել նրանց նատուրալիզացմանը:

Գործողություն 7. Ապահովել ծննդի գրանցումն ապաքաղաքացիության կանխարգելման նպատակով:

Գործողություն 8. Տրամադրել քաղաքացիության փաստաթղթեր նրանց, ովքեր ունեն դրա իրավունքը:

Գործողություն 9. Անդամակցել ՄԱԿ-ի ապաքաղաքացիության դեմ կոնվենցիաներին և վերացնել կոնվենցիաների վերապահումները:

Գործողություն 10. Բարելավել քաղաքացիություն չունեցող բնակչության որակական և քանակական տվյալների հավաքագրման մեխանիզմները⁸:

Գործողությունների ծրագրի համաձայն՝ պետություններին հորդորում են հանձն առնել ձեռնարկելու նշված 10 գործողություններից մեկը կամ մի քանիսը: Օրինակ՝ ՄԱԿ ՓԳՀ-ի գործադիր կոմիտեի 2019 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Ապաքաղաքացիության բարձրաստիճան սեկցիայում պետությունները պարտավորվել են իրականացնել թվարկված գործողություններից մեկը կամ մի քանիսը:

Հայաստանի Հանրապետությունը միացել է քննարկվող ոլորտի

⁸ Տե՛ս Ապաքաղաքացիության վերացման մասին 2014-2024 թթ. Գործողությունների համաշխարհային ծրագիրը, <https://www.unhcr.org/ibelong/global-action-plan-2014-2024>: Նաև՝ ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով զերագույն հանձնակատար (ՄԱԿ ՓԳՀ), «Բարձրաստիճան պաշտոնյաների սեկցիա ապաքաղաքացիության վերաբերյալ: Արդյունքներ և կարևոր հարցեր» փաստաթուղթը (2020 թ. մայիս), էջ 20, <https://www.refworld.org/docid/5ec3e91b4.html>

հիմնական միջազգային փաստաթղթերին՝ 1954 թ. Կոնվենցիային և 1961 թ. Կոնվենցիային նույն օրը՝ 1994 թ. մայիսի 18-ին: Դրանով Հայաստանը պարտավորվել է ներպետական մակարդակում կատարել կոնվենցիաներով նախատեսված պահանջները՝ կրճատելու և կանխարգելելու ապաքաղաքացիությունը և նպաստելու քաղաքացիություն չունեցող անձանց պաշտպանությանը:

Հատկանշական է, որ ՄԱԿ ՓԳՀ գործադիր կոմիտեի 2019 թվականի հոկտեմբերի՝ վերը նշված հանդիպմանը Հայաստանի Հանրապետությունը, ի թիվս այլ պետությունների, պարտավորվել է իրականացնել որոշակի քայլեր՝ կանխարգելելու ապաքաղաքացիությունը և նպաստելու դրա կրճատմանը: Մասնավորապես, ՀՀ կառավարությունը հանձն է առել իրականացնել հետևյալ գործողությունները.

➤ Մինչև 2020 թվականը անցկացնել համապարփակ ուսումնասիրություն քաղաքացիություն չունեցող անձանց կարգավիճակի մասին ոլորտում առկա բացերը բացահայտելու, խնդիրները քարտեզագրելու և ոլորտի հիմնական մարտահրավերներին դիմագրավելու վերաբերյալ առաջարկություններ անելու նպատակով:

➤ Մինչև 2020 թվականը լրացուցիչ փոփոխություններ կատարել քաղաքացիության վերաբերյալ ազգային օրենսդրության այն դրույթներում, որոնք կարող են առաջացնել ապաքաղաքացիություն (այսինքն՝ հետամուտ լինել քաղաքացիության մասին օրենքում փոփոխություններ կատարելու օրենսդրական նախաձեռնությանը, որի նպատակն է երաշխիքներ ներդնել հրաժարման գործընթացում):

➤ Մինչև 2024 թվականը վերանայել քաղաքացիության վերաբերյալ ազգային օրենսդրությունը քաղաքացիություն չունեցող անձանց թվի կրճատման օրենսդրական հիմքեր սահմանելու և նրանց իրավունքների իրականացումը երաշխավորող համապատասխան մեխանիզմներ ապահովելու նպատակով⁹:

Նշվածից զատ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ստանձնել է այլ պարտավորություններ ևս: Մասնավորապես, 2011 թվականին Ժնևում տեղի ունեցած բարձրաստիճան պաշտոնյաների հանդիպման ժամանակ կառավարությունը պարտավորվել է վերանայել ազգային օրենսդրությունը, որպեսզի այն համապատասխանեցնի իր միջազգային պարտավորություններին¹⁰:

2015 թվականի մայիսին ՄԱԿ ՓԳՀ աջակցությամբ կատարվել են փոփոխություններ «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում, որոնց

⁹ Տե՛ս նաև ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով զերագույն հանձնակատար (ՄԱԿ ՓԳՀ), «Բարձրաստիճան պաշտոնյաների սեկցիա ապաքաղաքացիության վերաբերյալ... էջ 48, <https://www.refworld.org/docid/5ec3e91b4.html>

¹⁰ Տե՛ս ՄԱԿ ՓԳՀ-ի դիտարկումները և առաջարկությունները Հայաստանի Հանրապետությունում ապաքաղաքացիության վերաբերյալ ՄԱԿ ՓԳՀ սատարման փաստաթուղթը (2020 թ. օգոստոս), էջ 2 <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=country&docid=5ff46f0a4&skip=0&publisher=UNHCR&coi=ARM&querysi=statelessness&searchin=fulltext&sort=date>

նպատակն է եղել ներպետական օրենսդրությունը համապատասխանեցնել 1961 թ. Կոնվենցիային և քաղաքացիության ձեռքբերումն ու կորուստը կարգավորող համապատասխան իրավական նորմերին: Մասնավորապես

ա) երաշխավորել, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ծնված երեխաները, որոնք այլապես կլինեին քաղաքացիություն չունեցող անձինք (այդ թվում՝ այն երեխաները, որոնց ծնողների քաղաքացիությունը հայտնի չէ), ստանան Հայաստանի քաղաքացիություն,

բ) ապահովել, որ ծնողների, խնամակալների կողմից քաղաքացիության կորստի կամ որդեգրման արդյունքում երեխաները հայաստանյան քաղաքացիությունը կորցնեն միայն այն դեպքում, երբ նրանք ունեն կամ ձեռք են բերում այլ քաղաքացիություն,

գ) ապահովել, որ կամավոր հրաժարվելու դեպքում անձը քաղաքացիությունը կորցնի միայն այն ժամանակ, երբ կա հավաստում այլ պետությունից այն մասին, որ խնդրո առարկա անձը դիմել է և իրավասու է ստանալու այդ երկրի քաղաքացիությունը,

դ) ապահովել, որ այն անձինք, որոնց քաղաքացիությունը դադարեցվել է կամավոր հրաժարվելու արդյունքում, կարողանան ինքնաբերաբար վերականգնել քաղաքացիությունը իրենց դիմումի հիման վրա,

ե) հնարավորություն նախատեսել օրենքով անաշխատունակ ճանաչված անձանց համար՝ հպատակագրման դիմում ներկայացնելու իրենց օրինական խնամակալի միջոցով,

զ) նախատեսել փախստականների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց հեշտացված հպատակագրում՝ հանելով երեք տարվա օրինական բնակության և հայոց լեզվի հմտությունների ցուցադրման պահանջները,

է) նախատեսել հինգ տարվա ժամկետային սահմանափակում, որից հետո անձը չի կարող զրկվել քաղաքացիությունից այն փաստի հիման վրա, որ քաղաքացիությունը ձեռք է բերվել կեղծ տվյալների/փաստաթղթերի հիման վրա¹¹:

Բացի այդ՝ 2017 թվականի դեկտեմբերի 6-ին խառը ամուսնությունների առնչությամբ (մի ծնողը Հայաստանի քաղաքացի է, մյուսը՝ օտարերկրացի) լրացուցիչ փոփոխություններ են ընդունվել «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում: Դրանց նպատակն էր նախատեսել, որ միայն մեկ ծնողի համաձայնությունը բավարար է, որ երեխան ստանա Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն, եթե բնակվում է Հայաստանում: Նախկինում անհրաժեշտ էր երկու ծնողների համաձայնությունը: Մա գործնականում առաջացնում էր որոշակի դժվարություններ:

2021 թվականի դեկտեմբերի 8-ին ընդունվել է «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության մասին» օրենքում փոփոխություն-

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ներ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքը, որի նպատակն է ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված ազգությամբ հայերի պարզեցված կարգով ՀՀ քաղաքացիություն ստանալու իրավունքի լիարժեք իրացումը՝ մասնավորապես ազգությամբ հայերի կողմից ՀՀ քաղաքացիություն ստանալու դիմումների քննարկման ժամկետը 6 ամսվա փոխարեն սահմանելով 3 ամիս:

Բացի այդ, օրենքի ընդունմամբ ՀՀ քաղաքացիություն ստացած անձինք իրավունք ունեն առաջին անգամ ՀՀ քաղաքացու անձնագրով փաստաթղթավորվել ինչպես Հայաստանի Հանրապետության լիազոր մարմին, այնպես էլ օտարերկրյա պետություններում գործող դեսպանություններ և հյուպատոսական հիմնարկներ դիմելու դեպքում:

Փոփոխությունը միտված է նաև ապահովելու 1961 թ. կոնվենցիայի պահանջները, բացառելու ՀՀ քաղաքացիությունը դադարեցնելուց հետո մինչև այլ պետության քաղաքացիություն ձեռք բերելը ՀՀ նախկին քաղաքացու կողմից քաղաքացիություն չունեցող անձի կարգավիճակում հայտնվելը և իր իրավունքներն իրացնելու համար առանց անձը հաստատող փաստաթղթի մնալու հնարավորությունը, ինչպես նաև կարգավորելու անձի քաղաքացիություն ստանալու և դադարեցնելու հարաբերություններում իրականացվող վարչարարության ընթացքում իրավակիրառ պրակտիկայում առաջացած խնդիրները¹²:

Օրենքի ընդունումը կարևոր առաջընթաց էր Հայաստանում ապաքաղաքացիության կրճատման և կանխարգելման, ինչպես նաև քաղաքացիություն չունեցող և չփաստաթղթավորված անձանց փաստաթղթավորման տեսանկյունից:

Ընդհանուր առմամբ, եթե պետություններն իրենց ազգային օրենսդրության և իրավակիրառ պրակտիկայի շրջանակներում կիրառեն ապաքաղաքացիության դեպքերի կանխմանն ուղղված արդյունավետ միջոցներ, ինչպես նաև համագործակցեն այլ պետությունների հետ (հնարավոր հակասություններից խուսափելու համար այն իրավիճակներում, երբ շոշափվում են անդրսահմանային շահերը), ապա ապաքաղաքացիության հետ կապված խնդիրների լուծումը բավականին կդյուրանա: Սակայն իրականում այն դեպքերում, երբ պետություններն ունեն համանման դրույթներ իրենց ազգային օրենսդրության մեջ, ապաքաղաքացիությունը կանխելուն ուղղված նրանց ջանքերը և նույնիսկ դրան ուղղված երկխոսությունն այլ պետությունների հետ խոչընդոտել կարող են հասկացությունների մեկնաբանման մեջ առկա տարբերությունները: Օրինակ՝ պետությունների մեծ մասն այժմ համաձայն է, որ քաղաքացիություն չունենալը միջազգային հետևանքների հանգեցնող խնդիր է, և որ պետք է ջանքեր գործադրել այն կանխարգելելու

¹² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 2021 թվականի դեկտեմբերի 8-ին ընդունված ՀՀ օրենքը, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=158942>:

համար, սակայն նրանք այսօր չունեն միասնական կարծիք ապաքաղաքացիությունը սահմանելու վերաբերյալ. որոշ պետություններ քաղաքացիություն չունեցող անձ համարում են այն անձին, որը իրավական կապ չունի ոչ մի պետության հետ, այլ երկրներ ասելով քաղաքացիություն չունեցող անձ հասկանում են նրան, ով հնարավորություն չունի որևէ երկրում քաղաքացիություն ստանալու, մյուսների կարծիքով՝ քաղաքացիություն չունեցող է այն անձը, որը չունի որևէ պետության քաղաքացիությունը հաստատող փաստաթղթեր: Իրականում ինդիի լուծումը պայմանավորված չէ միայն միասնական մեկնաբանությամբ ու «ապաքաղաքացիություն» եզրույթի սահմանմամբ: Քաղաքական ցնցումների, տնտեսական վեճերի կամ, օրինակ, պատերազմների դեպքում պետությունների միջև այս ոլորտում երկխոսությունը կարող է ընդհանրապես անհնար լինել:

Ապաքաղաքացիության հիմնախնդիրների լուծման համար ձևավորված միջազգային իրավական համակարգի վերջնական նպատակն է երաշխավորել պետությունների պաշտպանությունը՝ առավելապես ապահովելով բոլոր մարդկանց քաղաքացիություն ունենալու իրավունքը ինչպես օրենսդրորեն, այնպես էլ իրավակիրառ պրակտիկայում: Ապաքաղաքացիության վերաբերյալ կոնվենցիաները քաղաքացիություն չունենալը կանխարգելելու գործիքներ ու երկարաժամկետ լուծումներ տրամադրելու հիմնական մեխանիզմներն են, որոնք որոշում են, թե ում վրա է դրվում ապաքաղաքացիությունը կանխարգելելու պարտավորությունը: Դա տեղի է ունենում ինչպես իրավական կարգավիճակ սահմանելու միջոցով, ինչը հիմք է քաղաքացիության հնարավոր ձեռքբերման համար, այնպես էլ քաղաքացիություն չունենալու դեպքերը կանխարգելելու միջոցով, որն իր հերթին նվազեցնում է հարակից խնդիրների առաջացումը՝ քաղաքացիական իրավունքներից զրկելը, անկարգությունները և բնակչության բռնի տեղահանումը:

Որքան բարձր են տվյալ պետության քաղաքացիության հիմքով իրավական կապեր ունենալու երաշխիքները և որքան արդյունավետ է տվյալ պետության կողմից տրամադրվող պաշտպանությունը, այնքան քիչ հավանական կլինի տվյալ անձին միջազգային պաշտպանություն տրամադրելու անհրաժեշտությունը՝ որպես ազգային պաշտպանության բացակայության կամ ոչ բավարար լինելու համար փոխհատուցում:

Վերոնշյալը վկայում է այն մասին, որ ներկայացված հիմնախնդիրը հրատապ է ու լի է հետագայում ավելի մեծ ծավալներ ունենալու հավանություններով: ՄԱԿ-ի կոնվենցիաներով ու մարդու իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմներով ապահովվում են ոլորտում գործելու համար անհրաժեշտ հիմքերն ու ուղեցույցները, ինչպես նաև ավելանում է պետությունների, միջազգային կառույցների, քաղաքացիական հասարակության և ակադեմիական շրջանակների հետաքրքրու-

թյունը ապաքաղաքացիության հիմնախնդրի վերաբերյալ, սակայն շատ աշխատանք կա դեռ անելու, և ժամացույցի սլաքը օրեցօր ավելի արագ է պտտվում աշխարհի՝ քաղաքացիություն չունեցող ավելի քան 15 միլիոն անձանց համար դեպի քաղաքացիություն տանող ուղի գտնելու համար¹³:

KNARIK VARDANYAN, SERGEY KAZINYAN – *Защита лиц без гражданства в международном праве и в законодательстве РА.* – В статье рассматриваются основные вопросы международной и внутригосударственной правовой базы, касающиеся защиты лиц без гражданства и сокращения числа лиц безгражданства.

Представлены основные международные и внутригосударственные правовые акты, направленные на регулирование вопросов, касающихся защиты лиц без гражданства, эффективность их применения и роль в обеспечении им необходимой защиты.

В целом реальная ситуация лиц без гражданства не всегда воспринимается правильно. Они в основном лишены всех прав, которые кажутся нам обычными, что делает их «невидимыми» с юридической точки зрения. Люди, которые физически существуют, но не признаются юридически.

Международные документы, направленные на сокращение безгражданства, устанавливают универсальные правовые рамки на основании которых при реализации своих нормативных актов государства должны создать эффективные внутренние механизмы для обеспечения безопасной и благополучной жизни лиц без гражданства, проживающих на их территории.

Ключевые слова: *Конвенция о статусе лиц без гражданства 1954 г., Конвенция о сокращении безгражданства 1961 г., международная защита апатридов, #Я принадлежу, УВКБ ООН, законодательство РА о гражданстве*

KNARIK VARDANYAN, SERGEY GHAZINYAN – *Protection of Stateless Persons in International Law and Legislation of the RA.* – The current article discusses the main issues in the international and national legal framework concerning the protection of stateless persons and the reduction of statelessness. The main international and domestic legal acts regulating the field and their effectiveness in detecting stateless persons and providing protection are presented.

The real situation concerning stateless persons is not always discussed correctly. They are mainly deprived of all rights that seem usual to us. This makes that “invisible” from the legal perspective. People, who physically exist, are not legally recognized.

International documents aimed at the decreasing statelessness establish the universal legal framework. While implementing their regulations, states should establish effective domestic mechanisms to ensure secure and prosperous life for stateless persons living in their territory.

Key words: *1954 Convention relating to the status of stateless people, 1961 Convention on the Reduction of Statelessness, International protection of apatrides, #I Belong, UNHCR, RA legislation on citizenship*

¹³ See The World’s Stateless report by the Institute on Statelessness and Inclusion (2014), <https://files.institutesi.org/worldsstateless.pdf>

ГОСУДАРСТВО В РЕАЛИЯХ МЕЖДУНАРОДНО-УГОЛОВНЫХ ДЕЯНИЙ

АЛЕКСАНДР МАНАСЯН

Прембула к теме. После внесения 1 октября 1946 года в Нюрнберге Международным военным трибуналом (далее МВТ или Трибунал) приговора в отношении руководящих лиц нацистской Германии и принятия в 1948 году¹ Конвенции ООН по предупреждению геноцида преступления против человечества не только не исключены из международной практики, но регулярным повторением становятся политической повседневностью. При этом субъекты подобных преступлений часто прикрываются пробелами международного права в том числе и по части института государства как возможного актора такого деяния. В теории вопрос упирается не только в пока неразрешенные вопросы международного права, но и политические мотивы, часто скрываемые в документах между строк и дискурсов по теме. Продолжавшиеся десятилетиями обсуждения проблемы в рамках Комиссии международного права (КМП)² в 1996 году увенчались завершением составления документа под названием «Проект Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества» (док. ООН А/51/10)³. Но и он оставил открытым ключевой для международного правосудия вопрос об уголовной ответственности государств. Комиссия решила ограничиться рассмотрением вопросов индивидуальной ответственности за международно-преступные деяния. В 2001 году Комитет по правовым вопросам ООН (Шестой комитет), под эгидой которого работает КМП, Генеральной Ассамблеи ООН (далее - ГА ООН или ГА) представил по теме новый доклад (А/56/589 и Согг.1). На его основе ГА ООН приняла резолюцию 56/83⁴ «Ответственность государств за международно-противоправные деяния». Представленный КМП документ «Ответственность государств за международно-противоправные деяния», по которому была принята резолюция ГА ООН 56/83, существенно отличается от проекта Кодекса, в развитие которого он был выработан.

Мы поставили задачу проследить ход трансформации идеи о месте государства в реалиях международно-уголовных преступлений и выявить уязвимые стороны исследования темы в КМП. Статья нацелена на раскрытие пробелов международного права, служащих юридическим укрытием для совершающих тяжкие преступления против человечества государств. Таким способом действует Азербайджанская Республика (АР), которая осуществляет начатой турками и Азербайджанской Демократической Республикой (АДР), а затем продолженной Азербайджанской Советской Социалистической Республикой (АзССР) политику геноцида армянства Закавказья.

¹ https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

² КМП ООН непосредственно подотчетна учрежденной 11 декабря 1946 года Юридическому комитету (известен так же как Шестой комитет) ГА. В нашем тексте для названия «Комиссии международного права» параллельно будут употреблены также формы «КМП» и «Комиссия».

³ Если это будет не ушербно для текста, название документа будет использован коротко: Кодекс.

⁴ https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_2001_v1.pdff

Ключевые слова: нюрнбергские принципы, слабая транзитивность вины в коллективно содеянном преступлении, денацификация Германии как наказание Третьего рейха, мотивы не включения нюрнбергских принципов в ранг *jus cogens*, пробелы международного уголовного права, негосударственные субъекты международно-уголовного деяния, субъект - носитель международно-значимой силы

Субъект геноцидного деяния. В общей постановке рассмотрение темы в теории сталкивается с проблемой разделения вины между участниками коллективно совершенного тяжкого преступления (подсудными субъектами могут быть физические лица, спонтанно возникшие или организованные толпы, банды, организации, наконец, государство). Сложность вопроса в правовой феноменологии проявляется в определении меры ответственности с одной стороны государства и подчиненных ему учреждений и, с другой стороны, физических лиц - идеологов, организаторов, исполнителей и соучастников - в совместно содеянном акте. Интервал расходящихся мнений о разделении вины между ними широк, в начале и в конце которого стоят имена двух римлян - древнеримского историка первого века Корнелия Тацита, уверенного, что «там, где виновных много, не должно наказывать никого», и итальянского юриста XIX века Пеллегрини Росси, считавшего такое рассуждение глупым, так как виновные остаются безнаказанными. Сложность задачи очевидна уже во внутригосударственном судопроизводстве, к компетенции которого также могут оказаться разбирательства преступлений, представляющих опасность для мира и всеобщей безопасности. С серьезными коллизиями национальное правосудие не столкнется, если само государство, в ведении которого оказалось разбирательство дела, не сопричастно к преступлению. Но если оно само является субъектом уголовной ответственности по делу, то императив глобальной безопасности указывает на неизбежность учреждения наделенного соответствующими полномочиями наднационального института правосудия.

Сама идея такого института исторически возникла сравнительно недавно, когда стала очевидной опасность характерного для классической системы международных отношений принципа *jus ad bellum*. Первым в 1872 г., после окончания франко-прусской войны 1870-1871 гг., ее озвучил Президент Международного комитета красного креста (МККК) Гюстав Муанье, предложивший специальной Конвенцией учредить Международный судебный орган для наказания виновных, нарушивших Женевскую конвенцию от 1864 г. об улучшении положения больных и раненых в воюющих армиях. Затем эта идея была изложена русским юристом-международником графом Л. А. Комаровским, высказавшим убеждение, что основание такого суда лишь вопрос времени и что не только теоретические, а «гораздо более практические потребности вынудят государства

вступить на путь ее осуществления»⁵. Следующим шагом развития идеи наднационального института правосудия стала принятая в 1907 г. Гагская конвенция о законах и обычаях сухопутной войны, которой предусматривалось ответственность подписавших конвенцию государств за выплату убытков в случае нарушения ими установленных Конвенцией условий сухопутной войны.

Доктринальный прорыв Веспасиана Пелла. В начале XX века идея правовой ответственности государств, как говорится, витала в воздухе. Общеизвестно, что прорыв в этой теме в 1925 г. совершил румынский юрист-международник Веспасиан Пелла. В работе «Коллективная ответственность государств и уголовное право будущего» он отстаивал идею правомерности и необходимости привлечения к уголовной ответственности государств. Теоретик международного права именно в реализации этой идеи усмотрел решающее условие сохранения международного мира и стабильности. Пелла считал, что государство как субъект права наделено объективным, не зависящим от воли людей существованием, с субстанциональным статусом не присущим обычным организациям (юридическим лицам), учреждение и роспуск которых совершаются субъективной волей людей. «Тот факт,-пишет Пелла,- что не одни лишь руководители, но и государство в целом может стать объектом применения уголовных мер, может способствовать развитию сопротивления преступникам, которые находятся во главе государства»⁶. Но этому, осуществленному со стороны Пелла, прорыву суждено было остаться лишь прорывом в теории. Дала о себе знать тлеющие в онтологических глубинах феномена международного преступления противоречие права и политики, силы и справедливости, истины и целесообразности.

Государство как субъект международного преступления на Нюрнбергском процессе. Ужасы, пережитые человечеством в годы Второй мировой войны, казалось, должны были привести к осознанию необходимости неотложного внедрения в систему международно-уголовной юрисдикции доктринальных идей В. Пелла. Державы-победительницы не поставили под сомнение, что именно нацистская Германия⁷ является главным виновником совершенных против человечества преступлений. Но на Нюрнбергском процессе (1945—1946), который был исторически самым подходящим моментом для развертывания этой принципиальной для международного правосудия темы, они по части теории фактически обошли ее, несмотря на то, что в разделах приговора, относящихся к его обоснованию, преобладают обвинения, адресованные Третьему рейху. На это и ссылались адвокаты подсудимых выдвигая аргумента о том, что субъек-

⁵ Камаровский М.А. О международном суде. Л. – М.1881.

⁶ См.: Pella V. Le Code des Crimes Contre la paix et la securite de l'humanite. Geneve: Revue de Droit international, de Sciences diplomatiques et politiques, 1957. P. 83.

⁷ По ходу процесса мысль об уголовной ответственности государств прозвучала не раз.

том международного права может быть исключительно государство, а не физическое лицо, которое, как они представили, не может быть таковыми в принципе. Ответчиком за совершенные против человечности в годы войны преступления, как аргументировали защитники, может быть только Третий рейх. Трибунал приводит их аргумент в следующем изложении: «Утверждалось, что международное право рассматривает лишь действия суверенных государств, не устанавливая наказания для отдельных лиц, и далее утверждалось, что там, где рассматриваемое действие явилось действием, совершенным государством, то лица, которые практически осуществили это, не несут личной ответственности, а стоят под защитой доктрины о суверенности государства»⁸. На это Трибунал реагировал недвусмысленно: «По мнению Трибунала, оба эти утверждения должны быть отвергнуты»⁹. Трибунал ссылаясь «на давно признанный факт», что «международное право налагает долг и обязанности на отдельных лиц так же, как на государства»¹⁰. В качестве обоснования этого тезиса обвинителями упоминается статья 227 Версальского договора, предусматривавшей «создание специального трибунала, состоявшего из представителей пяти союзных и присоединившихся к ним держав, находящихся в состоянии войны с Германией во время первой мировой войны, для судебного преследования бывшего императора Германии «за грубейшие нарушения в области международной морали и несоблюдение святости договоров»¹¹. Упоминается также заявление главного судьи Стоуна по делу «Экс Парте Квирин» (1942, 317-США): «С самого начала своего существования данный суд применял законы ведения войны, как включающие в себя ту часть международного права, которая предписывает статус, права и обязанности вражеских государств, а также их отдельных представителей во время войны»¹². Обобщение рассмотренного ключевого для данного разбирательства вопроса теории права дается аргументом теоретического порядка о том, что «преступления против международного права совершаются людьми, а не абстрактными категориями, и только путем наказания отдельных лиц, совершающих такие преступления, могут быть соблюдены установления международного права»¹³.

Пафос аргументаций обвинителей до приведенного выше уточнения о подлежащем наказанию субъекте по сути сводился к обоснованию следующих двух тезисов: а) ответственность государства как возможного

⁸ Нюрнбергский процесс Сборник материалов в 8 томах. Том 8 с. 608-609. <http://militera.lib.ru/docs/da/np8/index.html>

⁹ Трибунал в части обоснований ссылается также на принятый в Лондоне свой Устав, где говорится, «что отдельные лица имеют международные обязательства, которые превышают национальный долг повиновения, наложенный отдельным государством». См. там же, с. 609.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, с. 608

¹² Там же, с. 609

¹³ Там же. <http://militera.lib.ru/docs/da/np8/index.html>

субъекта преступления против человечества общепризнана; б) в юридическом обосновании нуждается рассмотрение деяний отдельных лиц как потенциальных субъектов международного преступления. Именно в контексте обоснования второго тезиса, «чтобы показать, что за нарушение международного права могут быть наказаны и отдельные лица», Трибунал обратился к соответствующим прецедентам, считая первый тезис само собой разумеющимся. Но обобщение Трибунала, гласящее, что «**только** (подчеркнуто нами – А.М.) путем наказания отдельных лиц, совершающих такие преступления, могут быть соблюдены установления международного права», наводит на мысль обесценивания роли государства в преступных деяниях. Но приговор Трибунала говорит об обратном. Дело в том, что формула «только путем наказания отдельных лиц» в приговоре вовсе не освобождала от наказания субъектов, названных в приговоре «абстрактными категориями».

Наказание Третьего рейха как государства. Союзные державы были единогласны в денацификации Германии, полагающей ликвидацию всех нацистских организаций. Правда, Трибунал не ограничился этим и предъявил обвинения к госслужащим и членам организаций, признанных Трибуналом преступными. В последнем случае Трибунал ссылаясь на пункт (d) Статьи 10 своего Устава, где в перечне действий, рассматриваемых как преступление, указывается членство «в определенных категориях преступных групп или организаций, преступный характер которых будет признан Международным Военным Трибуналом»¹⁴.

В пункте (d) статьи 10 Устава МВТ фактически дается определенное решение разделения вины участников коллективного преступления по принципу нисхождения от организации к его структурным составляющим, в данном случае от государства к учреждениям и далее от них к физическим лицам. Но принцип нисхождения не истолковывался как отношение строгой транзитивности или равного распределение общей вины между лицами, состоявшими в членстве признанной Трибуналом преступной организации. Более того, принцип нисхождения «по распределению вины» не означал тотальное привлечение физических лиц к ответственности. Непричастность члена обвиняемой организации к актам преступного характера, в формировании и пропаганды идеологии организации не могла быть не учтена, чем и объясняется отсутствие универсальной формулы распределения вины от организации к ее членам¹⁵. Трибунал придержива-

¹⁴ Приговор Международного военного трибунала// Нюрнбергский процесс Сборник материалов в 8 томах. Том 8 с. 638. <http://militera.lib.ru/docs/da/np8/index.html>

¹⁵ Именно с учетом этого обстоятельства 5 марта 1946 года на территории американской зоны был издан закон под номером 104. Согласно закону лица, выше 18 лет, должны были заполнить и представить судебным органам содержащую 131 вопроса анкету, на основе которого их причисляли к одной из пяти категорий причастности к нацизму. Закон предусмотрел наказания различной строгости – от тюремного заключения до запрета занимать предусмотренным законом должности. Анкета выделила следующие категории лиц: 1) главные виновные; 2) виновные (активисты, милитаристы, извлекатели выгоды); 3)

вался позиции индивидуализации степени виновности вплоть до признания невиновности отдельных ее членов. Не строго транзитивной понималась и трансляция вины и ответственности за преступное деяние по линии восхождения от физических лиц и промежуточных ступеней к высшим ее органам. Содеянное членом преступление не по заданию организации или не вытекающего из ее целей понималось как деяние совершенное вне ответственности организации.

Нетранзитивность вины в отношениях организации и ее членов как по нисходящим, так и восходящим линиям указывает на онтологическое различие субъектностей организации и ее членов-индивидов, что не могло не найти определенное проявление. Декларируя, что «только путем наказания отдельных лиц¹⁶, совершающих такие преступления, могут быть соблюдены установления международного права», в вынесенном МВТ приговоре тем не менее отведен особый раздел «Обвиняемые организации», где приводится список подлежащих наказанию организаций: «...гестапо, СД, СС, СА, имперский кабинет, генеральный штаб и верховное командование германских вооруженных сил»¹⁷. Но Трибунал не ограничился наказанием отдельных организаций. Страны-победительницы, как подмечено выше, были единогласны в том, что приговор не должен обойти Третий рейх и обговорили ход денацификации Германии. Итак, не только отдельные организации госструктуры Германии, но сам Третий Рейх не избег наказания. Германия была временно лишена государственного суверенитета и разделена на четыре оккупационные зоны. Лишение суверенитета Германии и ее раздел на оккупационные зоны, приведшие в итоге к образованию двух немецких государств, без сомнения были актами наказания нацистской Германии как реального (не абстрактного!) субъекта. Само присутствие оккупационных войск в статусе победителей (но не освободителей!) определило значение этого присутствия именно как акта наказания немецкого государства. Столь же очевидно, что в своей совокупности перечисленные акты в отношении потерпевшего поражение Третьего рейха и были наказанием Германии как национального государства, определившем дальнейшую историю немецкой нации как в период существования двух немецких государств с разными социально-политическими системами, так и после их объединения.

Трудный путь к проекту Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества. Хотя и по факту Третий рейх был наказан,

незначительно виновные; 4) попутчики и 5) невиновные. Аналогичный процесс был запущен в советской зоне оккупации с акцентуацией классового переустройства общества. Очищение Германии от нацизма считалось законченной в 1948 году.

¹⁶ Эта установка наиболее недвусмысленно проявилась в директиве Союзнического контрольного совета № 38 от 12 октября 1946 года «Арест и наказание военных преступников, нацистов и милитаристов; интернирование, контроль и надзор за потенциально опасными немцами». <https://memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/19461012.htm/>

¹⁷ Там же, с. 639.а

сам концепт наказания института государства остался юридически неразработанным. Но дух Нюрнберга, охвативший поствоенный политический мир, настоятельно указывал на этот изъян международной правовой системы. Не случайно, что 23 октября 1946 года, спустя всего три недели после закрытия Нюрнбергского процесса, ГА ООН обратилась к вопросу о скорейшем включении применявшихся принципов Устава Нюрнбергского трибунала в свод международного права. Речь шла о возведении «нюрнбергских принципов» в ранг общих принципов обычного права. Особенно пафосным было письмо президента США Гарри Трумена Френсису Биддлу – судьи от США на Нюрнбергском процессе - по поводу его доклада в ГА ООН. В нем Трумен четко указал на конечную цель включения в повестку ГА ООН вопроса, заключающаяся, по его мнению, в том, что «Организация Объединенных Наций подтвердит принципы Устава Нюрнбергского трибунала в контексте общей кодификации преступлений против мира и безопасности человечества». Именно в такой «нюрнбергской атмосфере» по инициативе США ГА ООН 11 декабря 1946 года приняла резолюцию 95(I) под заглавием «Подтверждение принципов международного права, признанных Уставом Нюрнбергского трибунала»¹⁸. После Нюрнбергского процесса казалось, что ООН энергично взялась за осуществление поставленной задачи. Резолюцией от 11 декабря 1946 года был учрежден Шестой комитет ООН, в функции которого была включена теоретическая разработка тем, касающихся прогрессивного развития международного права. Далее, 21 ноября 1947 года для реализации этой функции Комитета ГА ООН резолюцией 177 (II) учредила КМП, поручив ей выработку проекта Декларации прав и обязанностей государств (Кодекса о преступлениях против мира и безопасности человечества). 6 декабря 1949 года ГА ООН «ввиду возникновения новых явлений в области международного права» на основе полученной от КМП проекта Декларации прав и обязанностей государств постановила «передать государствам-членам Организации на рассмотрение проект Декларации и всю относящуюся к нему документацию... и просить их сообщить свои отзывы и соображения не позднее 1 июля 1950 года»¹⁹. КМП выполнила это поручение, однако проект не был утвержден ГА. Своей резолюцией 488(V) от 12 декабря 1950 года она вновь пригласила правительств государств-членов представить свои замечания по проекту Кодекса в КМП, а последней учесть их при разработке его окончательного текста. В 1954 году Комиссия представила ГА ООН обновленный текст Кодекса, но и эта его версия не была принята, так как резолюцией 897 (IX) от 4 декабря 1954 года²⁰ было установлено, что в нем не преодолены проблемы, связанные с явлением агрес-

¹⁸ https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_95-I/ga_95-I_ph_r.pdf

¹⁹ [https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/375\(IV\)](https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/375(IV)) КМП

²⁰ [https://undocs.org/en/A/RES/897\(IX\)](https://undocs.org/en/A/RES/897(IX))

сии²¹, понятие о которой предстояло еще уточнить созданной с этой целью резолюцией 2330 (XXII) ГА от 18 декабря 1967 года Специальным комитетом. Лишь в 1978 году, после того, как 14 декабря 1974 года было дано определение агрессии (резолюция 3314 (XXIX)), ГА возвратилась к вопросу о проекте Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества, а резолюцией 36/106 от 10 декабря 1981 года предложила КМП вернуться к работе над его проектом. ГА обязала Шестой комитет на основе и по ходу поступления в Комитет предложений на эту тему продолжать рассмотрение уже имеющегося проекта Кодекса с целью выработки кодифицированного текста. КМП, в рамках которой велись обсуждения теоретических проблем по прогрессивному развитию международного права, периодически отчитывалась ГА ООН о своей работе, которая в 1996 году наконец приняла проект Кодекса²². Приведенная выше хронология выработки проекта Кодекса показывает настолько труден был путь его составления. Мотивы аргументации членов КМП наверняка были не только чисто теоретическими. Сопутствующие обсуждениям мотивы политического характера могли явно не формулироваться. Их обычно аккуратно скрывают в подтекстах околонучных аргументов так, что порою остаются неуловимыми. **Ответственность государства за международное преступление как ключевой вопрос международного уголовного права.** Почему после Нюрнберга прочно осела идея сведения наказания государства к наказанию физических лиц? Г. Доннедь де Вабра²³ придерживался мнения, что причиной тому было лишение Германии суверенитета. Ликвидация всей ее госструктуры означало упразднение ее субъектности. Тема была снята с политико-правовой повестки после завершения денацификации и образования двух немецких государств, не являющихся преемниками Третьего Рейха. Своеобразным отступлением от закрытия темы наказания Третьего рейха было взятие ФРГ (а с 1990 года и объединенной Германией) на себя обязательства выплатить репарации за материальный ущерб, нанесенный нацистской Германией государствам-победительницам и физическим лицам²⁴. Правда, за этим нельзя не заметить ее политиче-

²¹ В резолюции 897 (IX) говорится: «...принимая во внимание, что в своей резолюции 895 (IX) от 4 декабря 1954 г. Генеральная Ассамблея постановила поручить специальному комитету из девятнадцати государств-членов Организации составить и представить Генеральной Ассамблее на ее одиннадцатой сессии подробный доклад по вопросу об определении понятия «агрессия» и проект определения понятия «агрессия», постановляет отложить дальнейшее рассмотрение указанного проекта кодекса преступлений против мира и безопасности человечества до тех пор, пока упомянутый специальный комитет по вопросу об определении понятия «агрессия», не представит своего доклада». [https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/896\(IX\)](https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/896(IX))

²² Ежегодник Комиссии международного права, 1996, т. II, ч. 2. https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_1996_v2_p2.pdf

²³ Г. Доннедь де Вабра (1880-1952) - известный правовед, главный судья на Нюрнбергском процессе от Франции, консультант составления конвенции ООН «О предупреждении геноцида».

²⁴ В акте репараций особо выделялась компенсация жертвам холокоста согласно подписанному в 1952 году Соглашению о репарациях между ФРГ и Израилем.

ский подтекст – представить всю германскую нацию²⁵.

Как бы там ни было, эти процессы согласно Доннедье де Вабра за-слонили жизненно важную для глобальной безопасности задачу юридиче-ского оформления уголовной ответственности за преступление против человечества совершаемое государством как основным субъектом между-народных отношений. Но есть другое объяснение тому, почему вопрос об уголовной ответственности государств был отеснен в повестке КМП. Уже в 1951 году Комитет по международной уголовной юстиции²⁶ в своем докладе сформулировал вывод о том, что Международный уголовный суд не компетентен в разбирательстве вопросов ответственности государств за совершенные ими международные преступления ввиду их политического характера. Вот выдержка из доклада: «...Комитет рассмотрел прежде все-го вопрос - могут ли быть подсудны суду государства. Совершенно неза-висимо от того, допускают ли норму материального международного уго-ловного права в настоящее время уголовную ответственность государств как таковых, было указано, что ответственность государств за действия, составляющие международные преступления, имеет преимущественно политический характер, и что поэтому не дело суда решать подобные во-просы... важно подтвердить и утвердить тот вновь установленный прин-цип, что физические лица могут признаваться ответчиками за уголовно наказуемые деяния»²⁷. За такой концепт уголовной ответственности госу-дарств проголосовало большинство членов Комитета. Но столь категорич-ный вердикт Комитета по международной юстиции оказался неубедитель-ным для КМП. Она не могла игнорировать очевидный факт, что любое деяние государства на глобальной арене, тем более уголовного характера, не может быть чисто политическим и не содержать правовое составляю-щее. Не случайно КМП, вернувшись в 1983 году к работе над проектом Кодекса, обратилась к Генеральной Ассамблеи с просьбой уточнить во-прос о включении государств в категорию субъектов подсудных за пре-ступления против человечества, имея в виду политический характер во-проса²⁸, а в 1984 году сама приняла решение ограничить разработку про-екта Кодекса темой уголовной ответственности физических лиц. Это было откладывание вопроса, а не удаление темы из повестки КМП. Мотивы

²⁵ ФРГ, образованная на основе объединения оккупационных зон США, Великобрита-нии и Франции, на основе выдвинутой ею так называемой доктрины статс-секретаря МИД Вальтера Хальштейна в 1955-1970 годах претендовала на «единоличное представи-тельство всех немцев на международной арене». Доктрина на практике не оправдала себя фактом признанности ГДР многими странами и ее приемом в ООН в 1970 году. Канцлеру Бранту в 1970 году пришлось отступить от той доктрины и признать также границу по Одере-Нейсе.

²⁶ В отличие от Комиссии, куда входят международно-признанные специалисты по уголовному праву, в состав Шестого комитета входят представители государств. Надо полагать, что именно через последних политические мотивы проникали в ход разработки документов.

²⁷ Док. ООН А 2136, пункт 87, с. 11.

²⁸ Ежегодник Комиссии международного права. 1983. Том II (часть вторая), с. 17.

такой неспешности в разработке темы заключались не в сложности проблемы. Подспудно действовали политические обстоятельства, на которые указывают специалисты²⁹. И вполне понятно, что в принятом в 1996 году «Проекте Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества» Комиссия в статье 4 фиксировала, что предусмотренная в Кодексе «ответственность отдельных лиц за преступления против мира и безопасности человечества... никоим образом не влияет на ответственность государств по международному праву». Она вновь приступила к выработке Кодекса в 1998 году, после того как Специального докладчика Аранжо Руиза (Италия) сменил Джеймс Кроуфорд (Австралия).

В 2001 году КМП завершила второе чтение проекта статьей разрабатываемой темы и представила ГА ООН доклад о проделанной работе под названием «Об ответственности государств за международно-противоправные деяния». Концептуальные различия статьей новой редакции Кодекса от прежних и доктринальных работ по теме (особенно от идей В. Пелла) свидетельствуют о сдвиге, который перетерпел само политическое, а за ним и методологическое видение темы. Специальный докладчик этому факту дает следующее объяснение: «В проекте 1996 года рассматривались два следующих релевантных аспекта... об ответственности государств: с одной стороны, некоторые обязательства квалифицируются в качестве обязательств по отношению к международному сообществу, а не только по отношению к отдельным государствам; с другой стороны, некоторые особо серьезные нарушения таких обязательств должны влечь за собой особо жесткие санкции. Несмотря на общую готовность со стороны **большинства государств** (выделено нами – А.М.) согласиться с этими общими принципами, идея привлечения государства к ответственности за «преступление» вызывала и по-прежнему вызывает глубокие разногласия. Помимо **возражений со стороны значительного числа государств** (выделено нами – А.М.), положение о международных преступлениях порождает проблемы, вытекающие из совместимости концепции преступления с правовой базой межгосударственных отношений, а также необходимости обеспечения... должной правовой процедуры, которые являются коррелятами уголовной ответственности, но отсутствовали в проекте 1996 года»³⁰. Вряд ли обеспечение совместимости «концепции преступления с правовой базой межгосударственных отношений» была непреодолимой для КМП задачей. До этого во многих более серьезных случаях КМП смогла консенсусом добиться приемлемых для всех своих

²⁹ Игорь Фисенко в статье «Ответственность государств за международные преступления» наиболее откровенно высказался по этому поводу: «Компетенция международных судебных органов основана на согласии спорящих сторон, и государства всегда негативно относятся к возможности вынесения подобного вопроса на суд третьей стороны, ими не контролируемой». https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/30449/1/1998_3_JILIR_fisenko_r.pdf

³⁰ Джеймс Кроуфорд. Статьи об ответственности государств за международно-противоправные деяния. С. 7. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/rsiwa/rsiwa_r.pdf

членов формулировок, как это, например, удалось сделать при определении понятия «агрессия». Непреодолимой преградой наверняка стали возражения «со стороны значительного числа государств», которые осмотрительно возразили применению понятия «преступление» как возможной квалификации поведения государств, чтобы не предстать перед международным судом в статусе субъекта, совершившего уголовно наказуемое международное преступление. Комиссия все-таки предпочла избегать «использования проблематичного термина «преступление»»³¹, так как возражения поступили со стороны **значительного числа государств**, превысивших мнение **большинства государств**. Остается только догадаться, что в число «значительных государств» вошли политически значительные государства. Итак, решающим пунктом в концептуальной трансформации видения проблемы стал отказ Комиссии от идеи квалификации международно-уголовного деяния государства как преступления. Тем не менее чтобы не допустить явного разрыва с предыдущими своими констатациями, Комиссия отводила третью главу второй части документа «серьезным нарушениям обязательств», где под серьезным нарушением понимается такое нарушение государством международного обязательства, которое «вытекает из императивной нормы общего международного права»³². Тем самым ответственность государств за международно-противоправные деяния была отнесена к разряду «вторичных норм» международного права.

Сам Специальный докладчик Антонио Руиз был против такой трансформации темы. В представленном им докладе «первенство» среди субъектов преступных деяний в духе В. Пелла отдано государству. Особенно категоричными были его положения, сформулированные в Статье 16 своего доклада относительно преступления агрессии: «Норма международного права, запрещающая агрессию, применяется к поведению государства по отношению к другому государству. Следовательно, лишь государство может совершить преступление агрессии в нарушение нормы международного права, запрещающей такое поведение... Таким образом, нарушение государством нормы международного права, запрещающей агрессию, дает основание для возникновения уголовной ответственности лиц, игравших решающую роль в планировании, подготовке, начале или проведении агрессии. Слова «агрессия, совершаемая государством» четко указывают на то, что такое нарушение, совершаемое государством, является необходимым условием возникновения уголовной ответственности лица за преступление агрессии»³³. Антонио Руиз расходился с Комиссией и в другом важном вопросе. Он представил предложения относительно механизма

³¹ Там же. С. 8.

³² Ежегодник Комиссии международного права 2001, Том II, Часть вторая. Статьи 40 и 41 https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_2001_v1.pdf

³³ Там же, Статья 16.

реализации ответственности государства за международные преступления как конкретизацию Статьи 19 проекта Кодекса, определяющей понятие международного преступления³⁴. И хотя было очевидно, что без разработки подобного механизма Кодекс теряет свою практическую ценность, Комиссия решила не отражать в документе предложения Специального докладчика. Это, пожалуй, была точкой перелома в переориентации, совершенной КМП в видении темы и методологии ее разработки. Из концептуальной системы темы было вытеснено понятие «преступление» как возможная квалификация поведения государства. И даже после такой радикальной редакции Кодекса некоторые государства высказались против его конвенциации, а другие, как подмечает Джеймс Кроуфорд, вообще выступили за оставление Кодекса в статусе «текста КМП, одобренного *ad referendum* Генеральной Ассамблеей»³⁵. Фактически они всячески продвигали идею деюридизации ответственности государств за тяжкие международные преступления.

Важность кодифицированного определения ответственности государства за международное преступление, предопределена местом государства в международных отношениях, его статусом как осевого субъекта этих отношений. Преступность физического лица как участника актов против человечества производна от цивилизационной ориентации государства, чем и определяется его поведение как субъекта преступных деяний в отношении других государств и народов. Отдельный индивид просто физически не может совершать подобные преступления. Вот почему логика восстает против установки, по которому кара международного правосудия должна достигать лишь индивиды, минуя главного автора международного преступного деяния - государства. До 2001 года тексты проекта Кодекса ползучей переориентацией трансформировались в сторону изъятия из них предъявляемых к государству обвинений. Теоретической основой служила выдержка из Нюрнбергского приговора о том, что «преступления против международного права совершаются людьми, а не абстрактными категориями». Сперва подход получил практическое применение на Токийском международном военном трибунале, а затем и на учрежденных *ad hoc* трибуналах - Международном трибунале по бывшей Югославии, Международным трибуналом по Руанде и Международном трибунале по Ливану. Однако при более внимательном рассмотрении обнаруживается, что ссыл-

³⁴ Речь идет о статьях 51-53 Доклада Специального докладчика. См. Ежегодник Комиссии международного права 1996. Доклад Комиссии Генеральной Ассамблеи о работе ее сорок восьмой сессии. С. 90-92. https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_1996_v2_p2.pdf

³⁵ Мы не располагаем информацией о том, какие государства усердствовали в КМП и Генеральной Ассамблеи за вытеснение характеристики «преступление» из списка возможных характеристик поведения государств. Но логика подсказывает, что ими должны быть государства не исключающие применения силы и крайне жестоких методов для осуществления каких-то своих притязаний. Ими могут быть также государства, коим конфликты нужны как инструменты управления международными процессами.

ка на этот тезис в отрыве от вынесенных по факту вердиктов в отношении Третьего рейха и целого ряда подконтрольных ему организаций есть уход от философии Нюрнбергского трибунала. Его приговор был нацелен не только на ликвидацию отнесенных им к разряду преступных нацистских организаций, но и породившего их государства. Пафос тезиса из приговора, мелькающих практически во всех посвященных теме документах и статьях, заключался не в освобождении государства от ответственности за содеянные преступления, а парирование в контексте судебного процесса аргумента адвокатов о защищенности подсудимых доктриной суверенитета государства. Обход этого факта открывает двери перед всякого рода манипуляциями. И главное в них оказывается игнорирование вынесенных и приведенных в исполнение приговоров о Третьем рейхе и нацистских организаций. Так была снята с повестки задача возведение Нюрнбергских принципов в ранг *jus cogens*.

«Мягкий уход» от стартовых идей, как пишет Специальный докладчик Джеймс Кроуфорд в уже упомянутой нами статье, сложилась к шестидесятым годам, когда «получила поддержку идея, согласно которой КМП следует переориентировать свое внимание на «определение общих норм, регулирующих международную ответственность государства». В конечном итоге это привело к тому, что в Докладе КМП (A/56/589 и Corr.1) с государства была снята сама возможность представления к нему обвинения в совершении международного преступления и вынесения адекватного приговора. До принятия Кодекса в 1996 году, всем составам КМП была очевидна правомерность присвоения государству такого поведения. Вопрос присвоения государству преступного поведения Кодекс оставил открытым. И это понятно. Для любого не ангажированного юриста-члена КМП было очевидно, что государство является «основным субъектом международных преступлений»³⁶.

К уязвимости методологии изучения ответственности государств за международные преступления в КМП. Неприменение к поведению государства «проблематичного термина «преступление»» лишь одно изъясн принятого в 2001 Кодекса. Ясно, например, что любой международный документ об ответственности государства за противоправные деяния будет неэффективным без учета фактора силы и его конвенционально-правового осмысления (желательно с точностью кодификации)³⁷. Иначе придется иметь дело лишь с последствиями «работы» этого, как иногда называют, крота истории. Как Кодекс, так и Резолюция ГА ООН

³⁶ Формулировка И. Фисенко из его статьи «Ответственность государств за международно-противоправные деяния». Белорусский журнал международного права и международных отношений 1998, № 3. С. 20. https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/30449/1/1998_3_JLIR_fisenko_r.pdf

³⁷ Как Кодекс, так и Резолюция ГА ООН 56/83 обходят молчанием этот фактор, хотя не вызывает сомнения, что участвующие в разработке этих документов высококлассные юристы знали об этом.

56/83 обходят феномена силы - фактора, конструирующего глобальный миропорядок. В классическом международном праве место силы определялось принципом *jus ad bellum* - в праве суверенного государства на войну безо всякого на то объяснение. Кантовский проект о вечном мире с идеями республиканизма, упразднения армий и создания федерации государств с единой правовой системой был задуман для ограничения места неконтролируемой силы в международных отношениях. Но он остался всего лишь проектом. Пакт Бриана-Келлога о запрете агрессивной войны, принятый в 1928 году, также оказался не работоспособным. Учреждение ООН после Второй мировой войны, включившей в свой устав запрет на применение силы и угрозы силой, преследовало ту же цель³⁸. Но применение силы и войны не прекращаются.

Все это наводит на необходимость приписывания особого места в международных отношениях субъектам, наделенным особо большой силой, позволяющей им воздействовать на мировые процессы, определить их ход, быть субъектом в разразившихся конфликтах. Между тем в выработанных КМП докладах лишь государство рассматривается как субъект международных отношений и возможный носитель силы. В этом КМП следует логике, заложенной в основаниях ООН как государство-центричной организации. Такой подход возможно был оправдан для эпохи модерна. Но его ущербность ныне очевидна. Введение понятия силы в концептуальную систему международно-уголовной тематики позволит раскрыть факт существования целого клуба ответственных за международно-уголовные деяния субъектов. Государство оказывается одним из них в списке, в котором кроме него могут оказаться негосударственные формирования - международные организации, движения, кланы и транснациональные финансово-экономические гиганты и т.д. Этот список открыт для любых образований, наделенных соизмеримой с «субстанцией международных отношений» силой, достаточной, чтобы вызывать возмущения в них и тем самым являться фактическим субъектом международных отношений независимо от признанности их как таковых.

Государство-центричность сложившихся в «классические времена» представлений о мироустройстве и соответствующие им традиционные международно-политические структуры (в первую очередь ООН) скрывают значимость негосударственных субъектов в мировых процессах, заслоняя актуальность правового осмысления их международно-уголовных деяний.

Существование негосударственных образований, наделенных достаточным материальным и иным потенциалом для того, чтобы быть сторо-

³⁸ Примечательно, что ООН, взявшая на себя миссию запрета применения силы или угрозы силой, сама была структурирована «на основе силы»: именно самые сильные государства являются постоянными членами Совета Безопасности, где они наделены правом на вето.

ной международных конфликтов и субъектом международных противоправных деяний (в том числе и преступных), очевидный факт, и вовлечение в тематику международного уголовного права понятия «носитель международно-значимой силы» как характеристики потенциальных субъектов международных правонарушений, вопрос времени. Перефразируя высказывание юриста-международника графа Л. А. Комаровского, убежденного в свое время в неизбежности учреждения Международного суда (см. ссылку 6 нашей статьи), можно сказать, что и в данном случае не только теоретические, а гораздо более практические потребности вынудят международное сообщество вступить на путь ее осуществления. Только так стоящая перед ООН идея возведения Нюрнбергских принципов в ранг *jus cogens* будет реализована с учетом того очевидного факта, что «материальная сила должна быть опрокинута материальной же силой»³⁹, а не декларациями и строгими осуждениями «с целью побудить... государство выполнить его обязательства»⁴⁰.

Очевиден и другой методологический пробел в докладах Шестого комитета ООН по рассматриваемой теме. Мы имеем в виду отсутствие в них темы ответственности народа (нации) как неабстрактного субъекта, имеющего возможное отношение к международно-уголовным деяниям. Для здравого смысла нет объяснения тому, почему народ, являющийся источником государственности, наделенный правом самоопределения, избирающий высшие законодательные и судебные власти, самостоятельно решающий вопрос о форме своего государственного существования не должен нести ответственность за международно-уголовные преступления, совершенные учрежденным им государством и избранными им властями. Оказывается, народ (нация) облечен практически неограниченными внутригосударственными правами, но освобожден от всякой ответственности как перед мировым сообществом в целом, так и перед другим народом, в отношении которого учрежденный им государством совершено преступное деяние.

Обстоятельный анализ правовых пробелов в представленных Шестым комитетом ГА ООН документов не входит в задачу данной статьи. Это тема особая. Мы задались целью показать те очевидные изъяны этих документов, которые создают ту атмосферу глобальной правовой среды, в которой государства, настроенные на преступления против человечества чувствуют себя уютно, как, например, Азербайджанская Республика.

³⁹ К. Маркс, Ф.Энгельс. К Критике гегелевской философии права. Сочинения. Издание второе т. I, М. 1953. С. 422.

⁴⁰ Резолюция ГА ООН 56/83. Ответственность государств за международно-противоправные деяния. Часть III, Глава II, Статья 49.

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆԱՍՅԱՆ – Պետությունը միջազգային-քրեական արարքների իրողություններում – Հոդվածում ա) դիտարկվում և գնահատվում է ՄԱԿ-ի Վեցերորդ կոմիտեի կողմից նյուրնբերգյան սկզբունքները միջազգային իրավունքի իմպերատիվ սկզբունքների համակարգում ներառելու նախնական կողմնորոշումից հետոնալու իրողությունը, բ) հիմնավորվում է պետության վարքը միջազգայնորեն հանցավոր որակելու հնարավորության բացառման թերաբժեքությունը, գ) ցույց են տրվում Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի կողմից պետության միջազգայնորեն հանցավոր բնույթի արարքների մասին թեմայի ուսումնասիրության խոցելի կողմերը, և առաջարկվում են դրանց հաղթահարման հնարավոր ուղիները:

Բանալի բառեր – նյուրնբերգյան սկզբունքներ, կոլեկտիվ հանցագործության մեղքի բաժանման թույլ տրանզիտիվությունը, Գերմանիայի դենացիֆիկացումը՝ որպես Երրորդ ռայխի պատժում, նյուրնբերգյան սկզբունքները միջազգային իրավունքի *jus cogens* համակարգում չներառելու շարժառիթները, պետության կարգավիճակ չունեցող միջազգային-քրեական արարքների սուբյեկտներ, միջազգայնորեն նշանակալից ուժի կրող սուբյեկտ

ALEKSANDR MANASYAN – *State in the Realities of International Criminal Acts.* – The article: a) examines and assesses the departure of the UN Sixth Committee from the initial installation of the introduction of the Nuremberg principles into the system of international law *jus cogens*; b) the inferiority of the exclusion of the very possibility of qualifying the behavior of the state as internationally criminal is substantiated; c) the methodologically vulnerable aspects of the study of the topic of state responsibility for international criminal acts in the International Law Commission are indicated and possible ways of overcoming them are proposed.

Key words: *the Nuremberg principles, weak transitivity of guilt in a collectively committed crime, denazification of Germany as punishment of the Third Reich, motives for not including the Nuremberg principles in the rank of jus cogens, gaps in international criminal law, non-state actors of an international criminal act, a subject – bearer of an internationally significant force*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

1. **Պևրզ Դանիելյան** – իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի վարիչ
Геворг Даниелян – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой истории и теории государства и права
Gevorg Danielyan – Doctor of Law, Professor, Head of the Chair of History and Theory of State and Law, YSU
Էլ. փոստ՝ gdanielyan@ysu.am
2. **Արայոմ Սեդրակյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի դոցենտ
Артём Седракян – кандидат юридических наук, доцент кафедры истории и теории государства и права ЕГУ
Artyom Sedrakyan – Candidate of Law, Associate Professor at the Chair of History and Theory of State and Law, YSU
Էլ. փոստ՝ artyom.sedrakyan@gmail.com
3. **Արա Գաբուզյան** – իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի վարիչ
Ара Габузян – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой уголовного права ЕГУ
Ara Gabuzyan – Doctor of Law, Professor, Head of the Chair of Criminal Law, YSU
Էլ. փոստ՝ a.gabuzyan@ysu.am
4. **Գագիկ Դազինյան** – իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ղեկան
Гагик Казинян – доктор юридических наук, профессор, академик НАН РА, декан юридического факультета ЕГУ
Gagik Ghazinyan – Doctor of Law, Professor, Academician of NAS RA, Dean of the Faculty of Law, YSU
Էլ. փոստ՝ gghazinyan@ysu.am
5. **Շուշանիկ Դուկասյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի ասիստենտ
Шушаник Гукасян – кандидат юридических наук, ассистент кафедры гражданского права ЕГУ
Shushanik Ghukasyan – Candidate of Law, Assistant at the Chair of Civil Law YSU
Էլ. փոստ՝ shushanik.ghukasyan@ysu.am
6. **Սերգեյ Չուչա** – իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի պետության և իրավունքի ինստիտուտի աշխատանքային իրավունքի և սոցիալական ապահովության իրավունքի բնագավառում իրավական հետազոտությունների միջդիսցիպլինար կենտրոնի ղեկավար, դատավարական իրավունքի ոլորտի գլխավոր գիտաշխատող
Сергей Чуча – доктор юридических наук, профессор, руководитель междисциплинарного центра правовых исследований в области трудового права и права социального обеспечения института государства и права Российской академии наук, главный научный сотрудник сектора процессуального права
Sergey Chucha – Doctor of Law, Professor, Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Head of the Interdisciplinary Center for Legal Research in the Field of Labor Law and Social Security Law, Chief Researcher of the Procedural Law Sector
Էլ. փոստ՝ chuchaigpan@gmail.com

7. **Օլիմպիա Գեղամյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ էկոլոգիական իրավունքի գիտաուսումնական կենտրոնի տնօրեն
Олимпия Гегамян – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского процесса ЕГУ, директор научно-образовательного центра экологического права ЕГУ
Olympia Geghamyan – Candidate of Law, Associate Professor at the Chair of Civil Procedure, YSU, Head of the Environmental Law Resource Center, YSU
 Էլ. փոստ՝ olympiageghamyan@ysu.am
8. **Քնարիկ Վարդանյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ եվրոպական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի դոցենտ
Кнарлик Варданян – кандидат юридических наук, доцент кафедры Европейского и международного права ЕГУ
Knarik Vardanyan – Candidate of Law, Associate Professor at the Chair of European and International Law, YSU
 Էլ. փոստ՝ vqnarik@mail.ru
9. **Սերգեյ Ղազինյան** – ԵՊՀ եվրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնի դասախոս
Сергей Казинян – Преподаватель центра европейских исследований ЕГУ
Sergey Ghazinyan – Lecturer, Centre for European Studies, YSU
 Էլ. փոստ՝ ghazinyansergey@gmail.com
10. **Ալեքսանդր Մանասյան** – ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր
Александр Манасян – член-корреспондент НАН РА, доктор философских наук, профессор кафедры истории, теории философии и логики ЕГУ
Aleksandr Manasyan – Corresponding Member of NAS RA, Doctor in Philosophy, Professor at the Chair of History, Theory of Philosophy and Logic, YSU
 Էլ. փոստ՝ alex@ysu.am

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

**ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
THEORY OF STATE AND LAW
ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**

- Պևորգ Դանիելյան* – Քաղաքական գործունեությանը զբաղվելու արգելքը (անգլ.)..... 3
Геворг Даниелян – Запрет на занятие политической деятельностью (англ.)
Gevorg Danielyan – The Right to Engage in Political Activity
- Արտյոմ Սեդրակյան* – Իրավունք, անվտանգություն և ժողովրդավարություն..... 19
Артём Седракян – Право, безопасность и демократия
Artyom Sedrakyan – Law, Security and Democracy

**ՔՐԵԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW**

- Արա Գաբուզյան* – Հայաստանի Հանրապետության քրեական նոր օրենսգրքում հանցագործության փուլերի կարգավորման առանձնահատկությունները..... 30
Ара Габузян – Особенности регулирования стадий преступления в новом Уголовном кодексе Республики Армения
Ara Gabuzyan - Features of the Regulation of Stages of Crime in the New Criminal Code of the Republic of Armenia

**ՔՐԵԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
CRIMINAL PROCEEDINGS
УГОЛОВНОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО**

- Գագիկ Դազինյան* – ՀՀ վճռաբեկ դատարանի սահմանադրական կարգավիճակից բխող գործառույթների իրացման տեսական և գործնական որոշ հիմնախնդիրներ..... 35
Гагик Казинян – Некоторые теоретические и практические проблемы реализации функций, вытекающих из конституционного статуса Кассационного суда РА
Gagik Ghazinyan – Some Theoretical and Practical Issues of Implementation of the Functions Arising from the Constitutional Status of the RA Court of Cassation

**ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
CIVIL LAW**

- Շուշանիկ Դուկասյան* – Սպառողական վեճերի լուծման մեխանիզմների կատարելագործման հնարավոր ուղղությունները..... 47
Шушаник Гукасян – Возможные направления совершенствования механизмов разрешения потребительских споров
Shushanik Ghukasyan – Possible Directions for Improving Consumer Dispute Resolution Mechanisms

<i>Սերգեյ Չուչա</i> – Աշխատանքային հարաբերությունների իրավական կարգավորումը Ռուսաստանում թվայնացման պայմաններում (ռուս.)	58
<i>Сергей Чуча</i> – Правовое регулирование трудовых отношений в России в условиях цифровизации	
<i>Sergey Chucha</i> – Legal Regulation of Labor Relations in Russia in the Context of Digitalization (Rus.)	

ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ГРАЖДАНСКОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО
CIVIL PROCEDURE

<i>Օլիմպիա Գեղամյան</i> – Թափոնների բնագավառի հասկացություններին առնչվող իրավական որոշ հիմնախնդիրներ Հայաստանի Հանրապետությունում	73
<i>Олимпия Гегамян</i> – Некоторые правовые вопросы, связанные с понятиями в сфере отходов в Республике Армения	
<i>Olympia Geghamyan</i> – Some Legal Issues Related to the Concepts of Waste in the Republic of Armenia	

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW

<i>Քնարիկ Վարդանյան, Սերգեյ Ղազինյան</i> – Բարդաբացիություն չունեցող անձանց պաշտպանությունը միջազգային իրավունքում և ՀՀ օրենսդրությամբ.....	84
<i>Кнарлик Варданян, Сергей Казинян</i> – Защита лиц без гражданства в международном праве и в законодательстве РА	
<i>Knarik Vardanyan, Sergey Ghazinyan</i> – Protection of Stateless Persons in International Law and Legislation of the RA	

<i>Ալեքսանդր Մանասյան</i> – Պետությունը միջազգային-քրեական արարքների իրողություններում (ռուս.)	97
<i>Александр Манасян</i> – Государство в реалиях международно-уголовных деяний	
<i>Aleksandr Manasyan</i> – State in the Realities of International Criminal Acts (Rus.)	

Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	113
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Կայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Novakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Асмик Есаян
Hasmik Yesayan

Ստորագրված է տպագրության՝ 24. 12. 2022: